

Сергій МАЗЛАХ

Василь ШАХРАЙ

Д О Х В И Л І

(Що діється на Вкраїні і з Україною?)

Друкується за виданням 1919 р.

Науковий редактор

Андрій Здоров

Одеса
«Астропринт»
2019

УДК 94(944)

M136

Редакційна колегія:

Микола Гриценко, Андрій Здоров, Артем Клименко

Вступні статті та коментарі:

Андрій Здоров, Артем Клименко

Іменний та географічний покажчики:

Микола Гриценко

*Щиро дякуємо за допомогу в доборі ілюстрацій та пошуку архівних
джерел Сергію Гіріку, Геннадію Єфіменку, Сергію Соловійову,
В'ячеславу Сушку та Олексію Янковському*

Особлива вдячність людям,

що надали фінансову допомогу цьому виданню:

*Михайлу Антоніву, Ярославу Балану, Марку Бойцу, Галині Гринь,
Галі Ковальській, Богдану Кравченку, Марусі Петришин,
Роману Сенькусю, Богдану Сомчинському, Богдану Футалі,
Христі Хом'як, Ангеліні Шух, Івану-Павлу Химці*

Мазлах С. М.

M136 До хвилі. (Що діється на Україні і з Україною?) : друкується за виданням 1919 р. / Сергій Мазлах, Василь Шахрай ; наук. ред. А. Здоров ; вступ. ст. та комент. А. Здоров, А. Клименко ; імен. та геогр. покажч. М. Гриценко. — Одеса : Астропринт, 2019. — 296 с. : іл. ISBN 978-966-927-459-5

Знаменитий памфлет двох засновників «українського націонал-комунізму» вперше вийшов на початку 1919 р. в Саратові. Не дарма його називають ще «українським комуністичним маніфестом». За викриття шовіністичних тенденцій в РКП(б) та вперше сформульоване гасло Української Комуністичної партії обох авторів в березні 1919 р. було виключено із партії більшовиків. Василь Шахрай був убитий наприкінці того ж року російськими білогвардійцями, а книга «До хвилі» була заборонена аж до розпаду СРСР. В 1967 р. книга була перевидана в Нью-Йорку, а в 1970 перекладена англійською. В самій Україні книга виходить уперше. В додатках вміщено документи про авторів із архівів Києва та Москви.

УДК 94(944)

Текст надруковано за виданням:

Мазлах С. До хвилі. (Що діється на Україні і з Україною?) / Сергій Мазлах, Василь Шах-Рай ; Українська Комуністична партія (більшев.) ; вид. Саратовського українського відділу Народнього Комісаріату справ національних. — Саратов : Світська тіпографія 5 відділ, 1919. — 102, II с.

ISBN 978-966-927-459-5

© Здоров А. А., вступ. ст., комент., 2019

© Клименко А. В., вступ. ст., післямова, 2019

© Гриценко М. М., імен. та геогр. покажч., 2019

ВАСИЛЬ ШАХРАЙ — ЄРЕТИК БІЛЬШОВИЗМУ

Казус Хейлза

Серед прибічників ідей соціалізму та соціального визволення, борців проти капіталістичної системи, марксистів, анархістів тощо часто можна зустріти думку, що національні проблеми, національно-визвольні рухи не повинні цікавити справжніх лівих, бо, як зазначено в «Маніфесті комуністичної партії» Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, «пролетарі не мають вітчизни». У цьому зв'язку хочеться навести цікавий приклад з історії заснованого Марксом та Енгельсом Міжнародного товариства робітників (І Інтернаціоналу). 14 травня 1872 р. в Лондоні на засіданні Генеральної ради І Інтернаціоналу секретар Британської федерації секції Джон Хейлз виступив із пропозицією включити щойно створені ірландські секції до складу Британської федерації, оскільки вся Ірландія перебувала тоді в складі Британської імперії.

Із відповіддю на цю пропозицію виступив Фрідріх Енгельс: «Ірландці становлять у всіх відношеннях самостійну націю, а той факт, що вони користуються англійською мовою, не може їх позбавити загального для всіх права мати самостійну національну організацію всередині Інтернаціоналу...

Маємо факт англійського завоювання та 700-річного гноблення Ірландії й поки це гноблення існує, було би образою для ірландських робітників вимагати їх підкорення Британській федеральній раді... Якщо члени Інтернаціоналу, що належать до панівної нації, закликають націю, завойовану, що продовжує залишатися у підкоренні, забути про свою власну національність, «відкинути національні розбіжності» тощо, то це не інтернаціоналізм, а не що інше, як проповідь підкорення гнобленню, спроба виправдати й увічнити панування завойовника під прикриттям інтернаці-

оналізму. Це тільки зміцніло би й так занадто поширене серед англійських робітників уявлення про те, ніби вони – істоти вищого гатунку в порівнянні із ірландцями і тією ж мірою є аристократами, якою якнай зледащілі білі в рабовласницьких штатах вважають себе аристократами по відношенню до негрів...

Ірландці, так само як і інші пригноблені нації, можуть входити до Товариства тільки як рівноправні із представниками панівної нації, протестуючи проти поневолення. Тому існування ірландських секцій не тільки виправдане, але вони навіть мусять заявити у вступі до свого статуту, що їх перший і найважливіший обов'язок як ірландців полягає в тому, щоби добитися своєї національної незалежності».

Фрідріх Енгельс вважав, що ця пропозиція Джона Хейзла ганьбить Інтернаціонал, і запропонував її прибічникам, якщо вони настільки сповнені інтернаціоналізму, довести це, перенісши Британську раду в Дублін та підкорившись Ірландській раді. Генеральна рада Міжнародного товариства робітників підтримала пропозицію Енгельса відхилити ідею Хейлза. Причому протокол обговорення цього питання було вирішено не публікувати, оскільки це компрометує Інтернаціонал¹.

Фігура умовчання

Зараз у суспільній свідомості України слово «комуніст» – синонім понять «російський патріот» або «російський шовініст» чи «російський імперіаліст». Саме тому в умовах неоголошеної війни між Росією та Україною прийнятий Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. закон № 317-VIII «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів», що запустив процес так званої «декомунізації», не викликав в Україні скільки-небудь помітних громадських протестів.

Безумовно, діяльність Комуністичної партії України дає всі підстави для таких висновків. Заснована в липні 1918 р. як обласна організація Російської Комуністичної партії (більшовиків), ця

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд 2-е. – М.: Политиздат, 1961. – Т. 18. – С. 74–75.

партія попри всі перейменування і перетворення залишалася саме філією російської партії РКП(б) – ВКП(б) – КПРС. Василь Шахрай був першим, хто виступив проти такого становища, першим висунув ідею створення незалежної Української Комуністичної партії для боротьби за самостійну соціалістичну Україну, тому саме його вважають засновником течії так званих «українських націонал-комуністів», або «націонал-ухильників», як таврувала їх сталінська бюрократія.

Понад півстоліття тому в 60-ті роки ХХ ст. видатний український історик і політолог Іван Лисяк-Рудницький писав: «Гідне уваги, що один з дуже цінних документів української політичної думки доби революції вийшов з-під пера комуніста. Це памфлет Василя Шахрая і Сергія Мазлаха «До хвилі» (1919) – блискучий акт обвинувачення проти шовіністичних тенденцій російських більшовиків та, зокрема, проти Леніна у відношенні до України. Цей твір, до речі, майже невідомий нашому громадянству, не втратив ваги й актуальності ще й донині»².

2017 року в Україні широко відзначали сторіччя початку української революції 1917–1921 рр. Були відповідні укази президента, урочисте засідання Верховної Ради, ювілейні видання, виставки й конференції, телепередачі та інтернет-проекти. Один з таких проектів створив і Український інститут національної пам'яті, який зокрема презентував новий сайт, присвячений 100-річчю української революції 1917–1921 рр. В розділі «Діячі» ви марно будете шукати представників так званого «українського націонал-комунізму» в середовищі більшовицької партії, як-от Василя Шахрая чи Миколу Скрипника, не знайдете й очільників лівих течій УПСР та УСДРП, що оформилися у 1919–1920 рр. у дві Українські Комуністичні партії – Олександра Шумського, Василя Елана-Блакитного, Євгена Нероновича чи Андрія Річицького, не кажучи вже про командувача Революційної постанської армії України анархіста Нестора Махна. Натомість можете почитати біографію такого «видатного діяча» української революції як ерцгерцог Вільгельм фон Габсбург («Василь Вишиваний»)»³.

² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 42.

³ Режим доступу: <http://unr.memory.gov.ua/figures>

Не надто багато можна дізнатися про вищеперерахованих «націонал-ухильників» і з радянської історіографії. Виняток тут становить хіба що Микола Скрипник, який був старим більшовиком та активним учасником Жовтневого повстання 1917 р. у Петрограді, про якого на початку 60-х років було дозволено більш-менш широко розповідати, але навіть із нього остаточно зняли звинувачення в національному ухилі і реабілітували у партійному відношенні лише в березні 1990 р.⁴, а збірку його праць видали лише у 1991 р.

Характерний факт: у 1987 р. до 70-річчя революції 1917 р. Інститут історії партії при ЦК КПУ підготував і видав енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні». В цій великій за обсягом (майже 120 обліково-видавничих аркушів) грубезній праці знайшлося місце для біографій багатьох керівних діячів КПРС сталінського й брежнєвського періодів, що мали бодай найменше відношення до боротьби за Радянську владу в Україні (А. А. Андрєєв, Г. К. Жуков, М. І. Калінін, А. Я. Пельше, М. С. Хрущов тощо), проте не знайшлося місця для біографії, скажімо, першого голови ЦВК Рад України Юхима Медведєва чи першого народного секретаря військових справ Василя Шахрая. Так само марно там шукати біографії лідера партії боротьбистів Олександра Шумського або лідера УКП Андрія Річицького. Трохи більше пощастило керівникам лівих течій УПСР та УСДРП Василю Еллану-Блакитному та Євгену Нероновичу, але це обумовлено напевно тим, що Неронович загинув у 1918 р., а Еллан-Блакитний помер у 1925 р.: обидва не встигли потрапити до пізніших ухилів та опозицій, тому в радянській історіографії можна було їх згадувати в позитивному сенсі.

Василь Шахрай і тут становить виняток: він загинув у 1919 р. від рук білогвардійців, але згадувати його у радянській літературі без тавра «націонал-ухильник» мало хто наважувався, а більшість істориків чи авторів підручників не згадували взагалі. В тій же енциклопедії «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» в статті «Народний Секретаріат» (перший український радян-

⁴ Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Книга пам'яті України, 2002. – С. 269.

ський уряд) його прізвище відсутнє, воно сховано під словами «та інші», зате воно згадується у статті «Націонал-ухильництво»: «Комуністи України засудили, зокрема, спроби ревізії основних положень ленінської національної політики з боку В. Шахрая. У своїх публікаціях (1918 – початку 1919) він допустив ряд націоналістичних перекирчувань національної політики партії. У березні 1919 р. ЦК КП(б)У виключив В. Шахрая з партії»⁵. Про «злісний антирадянський націоналістичний пасквіль «До хвилі», який став свого роду ідейно-політичним маніфестом укапізму», згадував у своїх працях відомий радянський історик (і віце-прем'єр за часів Леоніда Кучми) Іван Курас, чие ім'я досі носить один з інститутів Національної Академії наук України⁶.

Деякою мірною цю прогалину заповнювали історики та політологи української діаспори. До п'ятидесятиріччя революції у 1967 р. книгу «До хвилі» було перевидано в Нью-Йорку у видавництві «Пролог» із передмовою та за редакцією історика й учасника революційних подій 1917–1920 рр. Івана Майстренка⁷, а через три роки у видавництві «Мічиган-прес» побачив світ англійський переклад книги Петра Потічного із передмовою Майкла Лютера⁸.

До сторіччя з дня народження Василя Шахрая 27 лютого 1988 р. тодішній офіційна газета «Радянська Україна» вмістила статтю київського професора Юрія Марковича Гамрецького «Як люблять свою матір». Стаття була написана в популярному тоді стилі викриття білих плям радянської історії, відновлення незаслужено забутих та репресованих імен і жодним словом не торкалась «націонал-ухильництва». Василь Шахрай в ній був представлений як справжній революціонер-більшовик, борець за Радянську владу в Україні, член першого радянського уряду

⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1987. – С. 364.

⁶ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 244.

⁷ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною? – 2-е вид. – Нью-Йорк: Пролог, 1967. – 303 с.

⁸ Mazlakh S., Shakhrai V. On the Current Situation in the Ukraine. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1970. – 254 p.

України – Народного Секретаріату 1917–1918 рр., який загинув у 1919 р. від рук білогвардійців⁹.

Але всього лиш через місяць ця стаття потрапила на розгляд до Політбюро ЦК КПУ. Проект постанови, прийнятої 30 березня 1988 р., підписаний особисто Володимиром Щербицьким, вказував, що стаття має на меті безсумнівну реабілітацію діяча, що займав антиленінські позиції в національному питанні, шкодить патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих. Відповідним партійним органам було доручено вжити всіх необхідних заходів, щоби не допустити появи подібних публікацій¹⁰.

Лише в 90-ті роки в спеціальних історичних та політологічних виданнях з'явилися декілька статей, присвячених Василю Шахраю, повернулися із спецхранів у відкритий доступ його роботи¹¹. Особливо слід відзначити праці полтавського дослідника Олександра Юренка, який наново фактично відкрив спадщину Василя Шахрая та ґрунтовно дослідив його біографію¹². У 2016 р. свій нарис про батька «українського націонал-комунізму» опублікував відомий історик і вже колишній голова Інституту національної пам'яті Валерій Солдатенко¹³. Однак багато моментів життя й діяльності В. Шахрая досі залишаються спірними та недослідженими.

⁹ Гамрецький Ю. «Як люблять рідну матір...» // Радянська Україна. – 1988. – 27 лютого.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1846. – Арк. 11–13; Спр. 1848. – Арк. 57–58.

¹¹ Гошуляк І. Л. Ідеолог українського комунізму (Василь Шахрай) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994 – С. 196–221; Огієнко В. В. Шахрай про характер і особливості української революції // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія. – 2006. – Вип. 82–84. – С. 78–81.

¹² Юренко О. П. Василь Шахрай: «Пливти проти течії» // Політологічні читання. – К.: Едмонтон, 1993. – № 3. – С. 119–178; Юренко О. П. Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світогляд. Доля // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 67–79.

¹³ Солдатенко В. Ф. Василь Шахрай та його творчість в історіографічному дискурсі // Гілея: науковий вісник. Серія: Історичні науки. – К., 2016. – Вип. 107. – С. 11–23; Вип. 109. – С. 7–9; Вип. 110. – С. 7–9.

Нашадок козаків Полтавщини

Хто ж такий Василь Шахрай? Щоб відповісти на це питання, ми дослідили документи, зібрані в архіві колишнього Інституту історії партії при ЦК КПУ, нині це Центральний державний архів громадських об'єднань України. На початку 60-х років вдова Василя Шахрая Оксана Іванівна Шахрай звернулася до ЦК КПУ із проханням про партійну реабілітацію свого покійного чоловіка. Секретаріат ЦК КПУ доручив Інституту історії партії зібрати документи про його життя та діяльність й підготувати висновок по цьому питанню. Висновок Інституту був негативний, в реабілітації Василя Шахрая ЦК КПУ відмовив, але документи зберігаються в архіві й досі.

Так в свідоцтві про зарахування у запас Шахрая Василя Матвійовича від 5 листопада 1909 р. на підставі п. 4. ст. 80 Уставу про військову повинність вказано його звання – вчитель Березівського 4-класного міського училища Херсонської губернії, дата народження – 30 січня 1888 р. (за новим стилем це 11 лютого), стан – «із козаків Харьковецької волості Пирятинського повіту Полтавської губернії»¹⁴. Там же зберігається і лист Пирятинського районного бюро ЗАГС до Інституту історії партії: «при перевірці архівних метричних книг за 1888 р. виявлено, що Шахрай Василь Матвійович дійсно народився в селі Харківці Пирятинського району Полтавської області 30 січня 1888 р... Батько його – Шахрай Матвій Савич, мати – Шахрай Марія Петрівна»¹⁵.

Односелець Василя Шахрая Сергій Домазар (Давиденко) згадував пізніше, що Матвій Шахрай походив із колишніх реєстрових козаків, мав понад 100 десятин землі і п'ятеро синів¹⁶. Один з них, Борис, свідчив у 1938 р., що батько мав 90 десятин¹⁷. Нашадки колишніх козаків держави Богдана Хмельницького, хоч і давно втратили право на козацьке самоврядування, проте були в дещо кращому становищі, ніж решта селян Полтавщини. На 1877 р.

¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 7.

¹⁵ Там само. – Арк. 3.

¹⁶ Домазар С. Реставратори голубих мрій // Визвольний шлях. – Лондон, 1969. – Кн. 11. – С. 1255–1260.

¹⁷ Архів УСБУ в Полтавській області. Спр. 16784-С. Т.1. Арк. 578.

середній наділ колишніх поміщицьких селян Полтавщини становив 1,4 десятини (в цілому по Україні – 2,4 десятини), колишніх державних селян – 2,6 десятини (по Україні – 4,0 дес.), а середній розмір дворянського землеволодіння 167,6 десятини (по Україні – 721,4 дес.)¹⁸. Середній розмір земельного володіння козаків Полтавської і Чернігівської губерній на 1882 р. становив 6,8 десятини, хоча і серед них далеко зайшла майнова диференціація. Загалом же за сільськогосподарським переписом 1916 р. земельні угіддя Полтавщини розподілялися таким чином: козакам належало 41,8 %, селянам – 26,6 %, дворянам – 18,1 %, духовенству, купцям, міщанам – 8 %. Більш як половина господарств мала менше 6 десятин на двір, а 6,4 % господарств взагалі були безземельними¹⁹.

Виростаючи в селі, Василь Шахрай не міг не бачити рівня життя оточуючих селян. За розрахунками економістів того часу, щоб хоч якось утримувати звичайну селянську сім'ю в 6–7 осіб при тодішній середній врожайності, селянинові треба було 8–10 десятин землі на двір, отже, щоби вижити, селянин мусив або орендувати землю у поміщика, або йти в найми чи на заробітки. Місячна плата дорослому строковому робітнику під час збирання врожаю на початку XX ст. становила на Полтавщині 12 рублів, поденному – 40 копійок в день²⁰. Лише після селянських страйків та бунтів під час революції 1905–1907 рр. поденна плата дорослому чоловікові була збільшена в 1909–1913 рр. в середньому до 62 копійок, зростаючи під час жнив до 1 рубля й падаючи взимку до 33 копійок чи навесні 43 копійок. Щоби уявити собі масштаб цін, треба зазначити, що на вересень 1913 р., коли ціни були найнижчими, кілограм сала в Полтаві коштував 60 копійок, кілограм свинини 35 копійок, десяток яєць – 23 копійки²¹.

¹⁸ Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 55.

¹⁹ Якименко М. А. Економічне становище українського козацтва напередодні краху Російської імперії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 13. – С. 65–69.

²⁰ Якименко М. А., Каюн В. О. Столипінська аграрна реформа на Полтавщині: передумови, зміст, наслідки (1906–1917). – Полтава: РВВ ПДАА, 2012. – С. 135.

²¹ Каюн В. О. Життєвий рівень непривілейованих станів Полтавщини і Чернігівщини в роки століпінської аграрної реформи // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – № 1. – С. 88.

«Є хліб – селянин вважає себе заможним і не йде на заробітки. Якщо ми подивимось на звичайне меню селянського столу, то побачимо, що хліб і хлібопродукти відіграють у ньому вирішальне значення. Далі йдуть овочі. Молоко, сир – рідкісні страви навіть для заможних селян; масло, яйця й птиця йдуть головним чином на продаж», – писав наприкінці XIX ст. чернігівський земський лікар Олександр Смаковський²². За обрахунками Ветеринарного управління МВС Росії, середнє споживання м'яса у 1912–1913 рр. становило в Європейській частині імперії 11,47 кг на душу населення на рік, в тому числі в містах із населенням більше 50 тис. мешканців – 68,63 кг на рік, в дрібних містечках та селах – 4,91 кг на рік²³.

Погане харчування, виснаження організму важкою працею, скученість у погано провітрюваних і ледь освітлених хатах, антисанітарні умови життя й побуту – все це сприяло поширенню інфекційних, ревматичних і травматичних захворювань, що спричиняло високу й передчасну смертність населення. Земський лікар В. М. Бурлаков у 1889–1891 рр. дослідив захворюваність та смертність населення Хорошківської волості Кобеляцького повіту Полтавської губернії. На основі амбулаторних книг лікарень, метричних книг церков, посімейних списків волості та інших джерел В. М. Бурлаков підрахував, що на 19392 особи, які мешкали у волості за цей період (5 місяців 1889 р., всі 12 місяців 1890 р., 5 місяців 1891 р.), було зареєстровано 8426 випадків захворювань та 732 випадки смертей. За рівнем забезпеченості землею він розділив селян на шість груп та дійшов висновку, що захворюваність у безземельних була в три рази вище, а смертність – в п'ять разів вище, ніж у селян, що мали понад 15 десятин землі. Середній вік померлих становив для 1-ї групи (безземельні) – 14 років, для 2-ї – 15 років, для 3-ї – 17 років, для 4-ї – 27 років, для 5-ї – 36 років, для 6-ї (понад 15 десятин) – 41 рік²⁴. Такий

²² Каюн В. О. Вказ. пр. – С. 89.

²³ Россия. 1913 год: статистико-документальный справочник / ред.-сост. А. М. Анфимов, А. П. Корелин. – М.: Блиц, 1995. – С. 305.

²⁴ Бурлаков В. М. К вопросу о зависимости заболеваемости и смертности от экономического благосостояния крестьянского населения // Врач. – 1892. – № 33. – С. 826–827.

середній вік померлих був обумовлений в першу чергу високою дитячою смертністю. Наприкінці XIX – початку XX ст. кожен п'ятий з числа народжених в Україні вмирав у віці до одного року, а середня очікувана тривалість життя становила 35–36 років. Причому майже всі дослідники того часу відзначають чітку зворотну залежність високої смертності від рівня освіченості та ступеня матеріального добробуту населення²⁵.

У своїй книзі «Революція на Україні», Василь Шахрай наводить досить показові цифри освіченості українського населення Російської імперії початку XX ст., коли в середньому по українських губерніях було лише 18,8 % письменних, тоді як в Європейській Росії в цілому 23,3 %, а серед власне українців (малоросів, як їх тоді називали) частка письменних коливалася від 9 до 15 % по різних губерніях. «Як у краплині води сонце відображується всіма барвами веселки, так і ці цифри відобразили результат національного, соціального, політичного й культурного гноблення, яке відчувала Україна протягом століть»²⁶.

Проте розвиток капіталізму та сучасних армій потребував усе більше освічених і письменних робітників і солдат, тож царський уряд змушений був вживати заходів для поширення хоча б початкової освіти, відкривши спеціальні учительські інститути чи семінарії. Закінчивши Харьковецьку сільську школу та Пирятинське міське училище, Василь Шахрай у 16 років поступає до Феодосійського учительського інституту. Очевидно, вибір був обумовлений не в останню чергу тим, що навчання там на відміну від університетів було безкоштовним. Атестат Феодосійського учительського інституту від 2 червня 1907 р., яким В. Шахрай був удостоєний звання «учителя міського училища», містить не тільки відмітки його за три роки навчання, але й вказівку, що: «Поименованный при этом Шахрай Василий обязан прослужить пять (5) лет в должности учителя по назначению учебного начальства за

²⁵ Корчак-Чепурківський Ю. О. Рух населення УСРР перед світовою війною // Природний рух населення України в 1924 р. з оглядом природного руху населення перед світовою війною. – Харків, 1927. – С. XXII, XXVIII; Васильевский Н. П. К вопросу о детской смертности в России // Русский врач. – 1903. – № 22. – С. 844–846.

²⁶ Шахрай В. М. Революція на Україні. – Одеса: ТЭС, 2017. – С. 36–37.

полученное им на казенный счет воспитание в Феодосийском учительском институте или возратить институту затраченную на его содержание сумму 487 рублей 50 копеек»²⁷.

Початок революційної діяльності

У Феодосії Василь Шахрай познайомився зі своєю майбутньою дружиною Оксаною (дівоче прізвище Тепер). Вона була на рік старша за нього і вже три роки як працювала у легальних та нелегальних гуртках Партії соціалістів-революціонерів. До одного з них вступив і Василь Шахрай. Пізніше вона згадувала, що найбільший вплив на нього тоді справили такі книги, як «Кобзар» Тараса Шевченка, «Вступ до вивчення соціології» М. І. Карєєва та «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» Георгія Плеханова²⁸. Разом із Оксаною Василь був членом підпільного гуртка есерів, зокрема допомагав друкувати прокламацію до 1 травня (18 квітня старого стилю) 1907 р. на друкарському верстаті, схованому у кабінеті фізики учительської семінарії. Проте невдовзі вся організація була розгромлена поліцією. Василю Шахраю вдалося уникнути арешту тільки тому, що «за призначенням учбового начальства» він виїхав до села Маяки під Одесою²⁹.

Оксана Іванівна Тепер в червні 1907 р. була заарештована (це був уже третій арешт у її житті) й до 1910 р. відбувала заслання у містечку Онєга Архангельської губернії, де вона подружилася зокрема із такою ж засланою революціонеркою Єкатериною Давидівною Горбман, що вийшла заміж за більшовика й майбутнього народного комісара військових та морських справ СРСР Климента Ворошилова³⁰. Хоч обидві вони були соціалістками й атеїстками, але мусили прийняти православ'я, бо за законами Російської імперії офіційний шлюб реєстрували лише релігійні установи. Як згадує Сергій Домазар, Оксана Шахрай, хоч і мала єврейське походження, але своїх двох дітей виховала українця-

²⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 11–12.

²⁸ Там само. – Арк. 169.

²⁹ Там само. – Арк. 170–171.

³⁰ Там само. – Арк. 171. – Прим. 1.

ми й комуністами, сама ж залишалася вірною чоловікові майже шістдесят років після його загибелі (вона померла у 1980 р. й до самої смерті добивалася реабілітації Василя Шахрая)³¹.

Василь Шахрай відпрацював вчителем п'ять років за призначенням учбового начальства спершу у селі Маяки, потім у містечку Березівка того ж таки Одеського повіту Херсонської губернії. Як згадує Оксана Шахрай, жалування вчителя тоді становило 40 рублів 47 копійок на місяць³². Приблизно стільки ж отримували кваліфікований слюсар або токар, наприклад, на київському заводі «Арсенал». Офіційний шлюб Василь та Оксана взяли у 1911 р. в Полтаві, в 1912 р. в них народилася дочка, а у 1913 р. Василь Шахрай вступає до Петербурзького інституту вищих комерційних знань, де тоді викладав відомий економіст та перекладач Марксового «Капіталу» професор Михайло Туган-Барановський. Паралельно із навчанням Василь Шахрай влаштувався працювати вчителем у 9-му міському чотирикласному училищі Санкт-Петербурга³³.

В тому ж таки 1913 р., за свідченням дружини, Василь Шахрай вступає до Російської соціал-демократичної робітничої партії, приєднавшись до її більшовицького крила. У 1915 р. в Петрограді він познайомився із Климентом Ворошиловим, який пізніше згадував: «В той час (на початку Першої світової війни. – А. З.) серед інтелігенції панував розбрід. Василь Матвійович був справжнім більшовиком»³⁴. До речі, поширена пізніше в літературі думка про його членство в УСДРП нічим не підтверджена³⁵.

Перша світова війна, яку більшовики засудили як імперіалістичну й загарбницьку для всіх держав, що брали в ній участь, призвела й до мобілізації в армію Василя Шахрая. Щоправда, Сергій Домазар заперечує це на тій підставі, що він мав звання вчителя,

³¹ Домазар С. Реставратори голубих мрій // Визвольний шлях. – Лондон, 1969. – Кн. 11. – С. 1256; Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 8574. – Арк. 1–4.

³² ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 172.

³³ Там само. – Арк. 177–178, 15.

³⁴ Там само. – Арк. 179.

³⁵ Бош Е. Б. Год борьбы. – К., 1990. – С. 141; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів: НТШ імені Т. Шевченка, 2000. – Т. 10. – С. 3796.

а вчителів до армії не призивали³⁶. Однак в документах того часу Василь Шахрай проходить як студент Петербурзького інституту вищих комерційних знань, оскільки його робота вчителем була тимчасовою. Отже наказ про загальну мобілізацію влітку 1916 р. застав його вдома у Харківцях, звідки він був спрямований до запасного батальйону на три місяці для підготовки до відправки на фронт. Але замість фронту Василь Шахрай невдовзі потрапив до Віленського військового піхотного училища, евакуйованого в 1915 р. з Литви до Полтави. Очевидно, військове начальство вирішило, що людину із «отриманим за казенний кошт вихованням» не варто гнати на забій як гарматне м'ясо, а краще зробити із нього офіцера, яких також на фронті гостро не вистачало. Чотиримісячний курс навчання військовим наукам Василь Шахрай закінчив у лютому 1917 р. й отримав перший і останній для нього військовий чин прапорщика. Більше того, тимчасово його залишили в училищі викладачем³⁷.

У вирі революції 1917 р.

Потрапити до діючої армії нащадкові полтавських козаків завадила революція. Наприкінці лютого 1917 р. самодержавство Романових було повалено. По всій Російській імперії виникають нові органи влади. В березні 1917 р. загальні збори юнкерів та викладачів Віленського піхотного училища, засудивши старорежимні порядки, постановили направити двох делегатів до Совіту (Ради) робітничих і солдатських депутатів Полтави: прапорщика Шахрая – соціал-демократа та поручика Жуковського – соціаліста-революціонера.

18 квітня (1 травня за новим стилем) 1917 р. в Полтаві відбувся військовий парад та хода робітників під червоними прапорами. Командував парадом прапорщик В. Шахрай. 7 травня на засіданні Совіту робітничих і солдатських депутатів Василь Шахрай виступив із пропозицією: оскільки царька поліція розпущена, передати усю охорону міста в руки самих робітників під керівництвом Совіту. «Тов. Шахрай вважає, що робітникам має

³⁶ Домазар С. Вказ. праця. – С. 1259.

³⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 179.

бути видана зброя, й вони мусять узяти на себе охорону міста, й нести по черзі міліційну службу. Ця пропозиція була підтримана представниками залізничних робітників Руденком, Кирячком і Сазоновим», – повідомляла газета «Известия Полтавского Совета рабочих и солдатских депутатов» від 18 травня 1917 р.³⁸ До речі, таку саме ідею про заміну поліції та постійної армії загальним озброєнням народу обстоював тоді й лідер більшовиків Володимир Ленін у роботах «Про пролетарську міліцію», «Держава й революція» тощо³⁹.

В тій же газеті за 3 червня 1917 р. вказано, що Василь Шахрай був обраний делегатом від Полтавського Совіту на Перший Всеросійський з'їзд Совітів (Рад) робітничих і солдатських депутатів у Петрограді⁴⁰. Валерій Солдатенко заперечує це на тій підставі, що прізвище Шахрая не згадується в документах цього з'їзду⁴¹. Але навіть якщо за якихось причин Василь Шахрай і не зміг приїхати до Петрограда, обрання його делегатом на цей представницький форум вже засвідчує його авторитет в місті та краї. В тому ж таки червні 1917 р. пройшли вибори до Полтавської міської думи, на яких Василь Шахрай був № 1 у списку соціал-демократичних організацій. За цим списком було обрано гласними 15 осіб, з них троє – Василь Шахрай, Сергій Мазлах та Сергій Козюра стали членами міської управи⁴².

Одночасно із Радами (Совітами) робітничих, солдатських і селянських депутатів, що стали органами робітничого і селянського руху, в колишній Російській імперії пробуджується й національно-визвольний рух пригноблених народів, що створюють свої представницькі органи. Зокрема в Києві 4 (17) березня 1917 р. виникає Українська Центральна Рада, яка проводить українські військові, селянські, а згодом і робітничий з'їзд. 10 (23) червня 1917 р. під тиском II Українського військового з'їзду (2300 делегатів якого

³⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 183, 25, 35.

³⁹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 31. – С. 42, 146, 165; Т. 33. – С. 100–114.

⁴⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 40.

⁴¹ Солдатенко В. Ф. Василь Шахрай та його творчість в історіографічному дискурсі // Гілея. Науковий вісник. Історичні науки. – 2016. – Вип. 107. – С. 13.

⁴² ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 185.

представляли понад 1,6 млн українських солдатів), Центральна Рада ухвалює свій перший Універсал:

«Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям...»⁴³

15 червня 1917 р. Центральна Рада сформувала перший орган виконавчої влади, майбутній уряд України – Генеральний Секретаріат. Головою його став відомий український письменник, один з лідерів УСДРП Володимир Винниченко.

Як поставилися до цих подій більшовики? Іще в прийнятій 1903 р. Програмі РСДРП був пункт 9 – право націй на самовизначення. Лідер більшовиків Володимир Ленін неодноразово засуджував великодержавний шовінізм російського самодержавства, наголошував, що Російська імперія – це тюрма народів, а пригноблені нації – природні союзники російського робітничого класу в боротьбі проти царизму. Зокрема під час роботи II Українського військового з'їзду Ленін у статтях «Не демократично, громадянине Керенський!» та «Україна» гостро засудив спробу голови російського Тимчасового уряду Олександра Керенського не допустити проведення цього з'їзду й підкреслив повну законність та справедливість вимог українського народу й зокрема I Універсалу⁴⁴.

Проте в самій Україні зрозуміти ці, здавалося б, прості речі для багатьох більшовиків було досить важко, адже вони жили й працювали в основному в середовищі русифікованого населення міст України. За даними перепису 1897 р. серед великих міст України українці переважали лише у Полтаві – 55,8 %, тоді як у решті міст становили меншість: у Києві – 22,1 %, в Харкові – 25,9 %, в Катеринославі – 15,9 %, в Чернігові – 36,5 %, в Одесі – 9,4 %⁴⁵. «Для «Советов», отже й для партій міського пролетаріату, як більшовиків, так і меншовиків, Україна як така не існувала, бо не існувало її для міського робітника», – згадував

⁴³ Винниченко В. Відродження нації. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. 1. – С. 219–224.

⁴⁴ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 32. – С. 253–254, 341–342.

⁴⁵ Климко А. А., Шевченко А. А. Динамика этнического состава населения Киева // Этнические группы в городах Европейской части СССР. – М., 1987. – С. 75.

пізніше член Київського комітету РСДРП(б) Володимир Затонський⁴⁶. Значна частина більшовиків України або сповідували теорію Рози Люксембург про те, що самовизначення націй за умов капіталізму неможливе, а за умов соціалізму непотрібне⁴⁷, або просто повторювали старі забобони великоруського шовінізму, зокрема про те, що Україна може існувати лише в межах Київського генерал-губернаторства. Якщо перший варіант здебільшого підтримували такі лідери Київської організації більшовиків як Георгій Пятаков та Євгенія Бош, то другий – керівники Харківської та Катеринославської організації РСДРП(б). Київська організація була центром Південно-Західного обласного комітету більшовиків, куди входила й Полтавська організація. Харків – був центром Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б), який очолював Артем (Федір Сергєєв). Самостійним радянським і партійним центром була Одеса, де утворився Центральний Виконавчий комітет Рад (Совітів) Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеського військового округу (Румчерод). Між собою ці центри майже не були пов'язані, підпорядковуючись безпосередньо Петрограда. В цілому такий поділ відповідав старому поділу на царські генерал-губернаторства: Київське, Харківське й Новоросійське (з центром в Одесі).

Полтавський більшовик Сергій Мазлах згадував пізніше, що на Полтавщині все російське було абсолютно дискредитоване царсько-поміщицьким режимом, тому навіть працювати під назвою «російська партія» було важко, тому полтавські більшовики підтримували створення українського уряду, вимагаючи від нього більш рішучих революційних кроків. Зокрема спеціальна резолюція Полтавського комітету РСДРП (куди тоді ще входили як більшовики, так і меншовики) повністю підтримала I Універсал Української Центральної Ради, більше того, цю резолюцію більшовики провели як резолюцію Полтавського Совіту (Ради) робітничих і солдатських депутатів. В той же час на запит про

⁴⁶ Затонський В. П. Уривки з спогадів про українську революцію // Архіви України. – 1990. – № 1. – С. 47.

⁴⁷ Бойцун М. Робітничий клас і національне питання в Україні. 1880–1920. Ч.1. – К.: Арт-Книга, 2017. – С. 97–102.

ставлення ЦК РСДРП(б) до цих подій ясної відповіді полтавські більшовики так і не отримали⁴⁸.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. в Петрограді перемогло збройне повстання робітників і солдатів проти Тимчасового уряду Керенського. Повстанням керували більшовики в союзі з лівими соціалістами-революціонерами та анархістами. Значну роль у ньому також відіграли українці – голова Петроградського Військово-революційного комітету Микола Подвойський, секретар цього комітету Володимир Антонов-Овсієнко, голова Центробалту Павло Дибенко тощо. II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів прийняв історичні Декрети про мир та про землю, та обрав новий уряд Росії – Раду Народних Комісарів на чолі з Володимиром Ульяновим (Леніним).

В Києві вірні уряду Керенського війська штабу Київського військового округу намагалися чинити опір, але були розгромлені силами Совіту (Ради) робітничих і солдатських депутатів в союзі з українськими військами. Проте контроль над Києвом та влада в Україні в цілому перейшли до Української Центральної Ради, яка мала значну військову перевагу над більшовиками. Тільки в Києві УЦР спиралася на 18 тисяч бійців проти 6 тисяч прибічників більшовиків, а III Всеукраїнський військовий з'їзд, що проходив у Києві якраз наприкінці жовтня 1917 р., представляв майже 3 мільйони українців – солдат, матросів та офіцерів російської армії⁴⁹. Спираючись на них, Українська Центральна Рада поширила свою владу на всі українські землі колишньої імперії, за винятком Кубані, та 7 (20) листопада 1917 р. проголосила своїм III Універсалом утворення Української Народної Республіки в складі оновленої федеративної Росії.

В Полтаві владу поваленого Тимчасового уряду намагалися захистити юнкери та офіцери розташованого там Віленського військового училища, які оточили будинок Совіту (Ради) робітничих і солдатських депутатів. Переговори із ними довелося вести Василю Шахраю, який ще донедавна був викладачем цього учи-

⁴⁸ Мазлах С. Октябрьская революция на Полтавщине // Летопись Революции (Далі – ЛР). – Харьков, 1922. – № 1. – С. 128.

⁴⁹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 317–323.

лища, тому до нього ставилися із повагою. Йому ж Рада Революції доручила привести з Миргорода для підтримки Радянської влади 4-й саперний батальйон, яким командував його брат Петро Шахрай, мобілізований в армію в 1916 р.⁵⁰ Доречно тут згадати й те, що під час виборів до Всеросійських Установчих зборів в листопаді 1917 р. в списку більшовиків Полтавщини прізвище Василя Шахрая стояло на сьомому місці (в першій п'ятірці були переважно лідери РСДРП(б), що мешкали в Петрограді), а в списку кандидатів від більшовиків до Українських Установчих зборів в січні 1918 р. по Полтавській губернії його прізвище вже йде під першим номером⁵¹.

Вибори до Всеросійських Установчих зборів відбулися у Полтавській губернії із 12 по 17 листопада 1917 р. Більшість голосів отримав список української «Селянської спілки» та українських есерів – 63,3 % (11 депутатів), друге місце посів об'єднаний список Української партії соціалістів-революціонерів та Російської партії соціалістів-революціонерів – 17,2 % (3 депутата), на третьому місці був список більшовиків – 5,6 % (один депутат)⁵². Вибори до Українських Установчих зборів фактично не відбулися.

І Всеукраїнський з'їзд Рад та перша всеукраїнська нарада більшовиків

Більшовики визнали владу Української Центральної Ради, але поставили вимогу її переобрання або реорганізації на з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України. Свідченням цього є, наприклад, резолюція Київської Ради робітничих депутатів, внесена 3 листопада 1917 р. лідером київських більшовиків Георгієм Пятаковим: «...стосовно організації влади в Україні вона заявляє:

⁵⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 189–190.

⁵¹ Большевицские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 – июль 1918 гг.). Сб. док. и мат. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 449; ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 22.

⁵² Зенич І. Організація виборів до Всеросійських Установчих зборів на Полтавщині // Український історичний збірник. – 2013. – Вип.16. – С. 116–117.

1) Що крайовою владою є Центральна Рада, причому фракція більшовиків вимагає скликання з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів України для реорганізації Центральної Ради в Центральну раду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів...

2) Що крайова влада мусить діяти через Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

3) Що Ради, як місцева влада, проводять у життя постанови Радянського уряду і Центральної Ради»⁵³.

Наступного дня 4 листопада на об'єднаному засіданні Київських Рад робітничих і солдатських депутатів за негайне скликання Всеукраїнського з'їзду Рад висловилося 389 депутатів (близько 2/3 присутніх)

Аналогічні резолюції приймають в листопаді Харківська, Полтавська та деякі інші Ради (Совіти) робітничих і солдатських депутатів України. 10 листопада 1917 р. Обласний виконком Рад Південно-Західного краю звернувся до Центральної Ради із пропозицією спільно скликати Всеукраїнський з'їзд Рад, але Центральна Рада не спромоглася навіть обговорити цю пропозицію, а один з її лідерів Микола Порш у розмові з членом Ради Народних Комісарів Йосипом Сталіним та членом облвиконкому Рад Сергієм Бакинським 17 листопада 1917 р. прямо заявив, що скликати такий з'їзд зайве. Тоді 24 листопада 1917 р. обласний виконком Рад Південно-західного краю сам прийняв рішення скликати 4 грудня Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Києві.

Але перед тим 3(16) грудня 1917 р. в Києві Обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю скликав з'їзд більшовиків України для вирішення питань про те, як працювати більшовикам в новоутвореній Українській Народній Республіці. Василь Шахрай був делегатом обох з'їздів: і партійного – делегат від Полтавської організації РСДРП(б), і радянського – делегат від Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів. Проте більшовицькі організації Півдня та Сходу України в основному проігнорували

⁵³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий / Под ред. В. Манилова. – К.: Госиздат Украины, 1928. – С. 357; Бош Е. Б. Год борьбы. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 338.

запрошення на партійний з'їзд у Києві, вважаючи, що вони до України не мають відношення.

З 3 до 5 грудня 1917 р. в Києві відбувся з'їзд більшовиків, на який прибули делегати від п'яти губерній Південно-Західного краю (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Чернігівська) та по одному делегату від Катеринославської (Катеринославська організація) і Херсонської (Єлисаветградська організація) губерній. Взагалі не прислали делегатів більшовики Харківської і Таврійської губерній, Донбасу, Одеси тощо. Натомість в роботі з'їзду взяли участь деякі більшовики – делегати І Всеукраїнського з'їзду Рад, що прибули до Києва з Харкова та Миколаєва. Все це дало підстави пізніше називати цей з'їзд не тільки обласним чи крайовим з'їздом Південно-західного краю, а й І Всеукраїнською нарадою більшовиків. Та й рішення, які ця нарада чи з'їзд прийняла, мали не суто обласне, а всеукраїнське значення⁵⁴.

Перш за все нарада виявила значні розбіжності в розумінні національного питання серед більшовиків України. Різні погляди на нього висловили вже доповідачі з трьох головних питань порядку денного: пункту II і IV (вони розглядалися разом) «Про ставлення до Центральної Ради та Українських Установчих зборів» – Володимир Затонський, пункту III «Організація центральної влади в Україні» – Євгенія Бош та пункту V «Крайовий орган та робота в краї» – Василь Шахрай.

Проти права націй на самовизначення із позицій Рози Люксембург виступила голова Обласного комітету більшовиків Південно-Західного краю Є. Бош: «В добу фінансового капіталу національний рух перестає бути революційним. Він перестає бути народним. На Україні він не є народним. До повалення царизму він майже не виявлявся... як тільки впав національний гніт, буржуазія стала вести боротьбу за національне визволення. Але вона взялася за нього не через революційні цілі, а через бажання проводити свою класову політику. Буржуазія України знаходиться під впливом російської, яка будучи вигнаною з Радянської Ро-

⁵⁴ Областной съезд РСДРП(б). I Всеукраинское совещание большевиков. Протоколы // Летопись революции. – 1926. – № 5. – С. 64–92; Большевистские организации Украины... – С. 488–490.

сії, прямує на Україну й під виглядом національного визволення прагне розколоти пролетаріат України. В цьому полягає політика імперіалістичної буржуазії у всій Європі». «Україна за капіталістичного ладу як окрема держава не зможе існувати»⁵⁵.

Як пізніше згадувала та ж Є. Бош, «першочергове питання для України, національне розкріпачення її, залишалося в тіні й не було продумане не тільки Київським комітетом, але й обласним. Пункт нашої програми про право націй на самовизначення аж до відокремлення залишався голим гаслом, й комітет не мав практичної програми, що вказувала б форми боротьби революційних мас у пригнобленій країні, яка бореться за своє національне розкріпачення»⁵⁶.

Відповідаючи на виступ Євгенії Бош, Василь Шахрай зазначив, що буржуазія користується гаслами не тільки націоналізму, але й соціалізму, та це не означає, що соціалізм – то нісенітниця. «Нам треба вибити з рук буржуазії зброю національної боротьби, яка ще може бути революційною. Якщо гасло перестало бути революційним, це не означає, що воно було помилковим. Національна боротьба – це факт, який не можна заперечувати. Єдино правильне рішення – це те, яке дала наша партія. Нам треба на ділі показати, що ми є прибічники права націй на самовизначення», – вважав В. Шахрай, наголошуючи на необхідності завоювати на свій бік дрібну буржуазію – селянство, що становило більшість трудящого населення України⁵⁷.

В доповіді з останнього пункту порядку денного Василь Шахрай наголошував: «Національне почуття – головний козир в руках буржуазії. Міські робітники здатні давати відсіч, а сільські піддаються національному звабленню буржуазії. Воля українського народу вилилася у форму федеративної республіки, й ця ідея пустила глибокі корені серед мас населення... Ми мусимо відстоювати Радянську федерацію й організувати крайову Совітську раду. Ми й партію мусимо в зв'язку із цим перебудувати й орга-

⁵⁵ Областной съезд РСДРП(б). I Всеукраинское совещание большевиков. Протоколы... – № 5. – С. 76.

⁵⁶ Бош Е. Б. Год борьбы. – К., 1990. – С. 77–78.

⁵⁷ Областной съезд РСДРП(б). I Всеукраинское совещание большевиков. Протоколы... – № 5. – С. 74, 76.

нізувати крайовий партійний центр, що буде керувати на Україні. Це не виключає можливості отримувати директиви із загальнопартійного центру в Петрограді... Принцип нашої організації не національний, а територіальний. Назвати партію слід «РСДРП більшовиків на Україні»...

Крім того, ми мусимо змінити назву соціал-демократів на комуністів, оскільки назва соціаліст спотворена. Кажуть же, що на Україні немає буржуазії та буржуазних партій – всі соціалісти. Не вистачає тільки, щоби Каледін назвав себе соціалістом. Якщо Енгельс і Маркс змушені були назвати себе комуністами, щоби відмежуватися від лжесоціалістів, то й нам треба зробити це... А з'їзд загальноросійський має нас назвати «Українська комуністична партія». Література має видаватися українською мовою. Крайовий центр має бути обраним на правочинному з'їзді, на цьому треба обрати хоча би тимчасовий з п'яти осіб»⁵⁸.

Як бачимо, Василь Шахрай зовсім не виступав тоді із вимогою утворення окремої української партії. Він виходив із того, що УНР є частиною федеративної Російської республіки, отже й більшовики України мають створити свою партію як частину загальноросійської партії. Цю думку тоді підтримали Володимир Затонський, Леонід Пятаков, Олександр Горвіц та інші делегати: «Працювати під назвою російських більшовиків дуже важко – це відштовхує від нас маси. Якщо ми залишимося під старою назвою, то будемо завжди росіянами», – говорив Леонід Пятаков. «Задля того, щоб наша партія була масовою, треба викинути назву російська... Я пропоную назвати «с.-д. партія українських більшовиків», – зазначив Володимир Затонський.

Але саме на цій нараді з вуст Василя Шахрая вперше пролунала ця назва – «Українська комуністична партія», що дало підстави згодом звинувачувати його в націонал-ухильництві. Ніби відповідаючи на ці закиди, в книзі «До хвилі» Шахрай згадує, що під час цієї партійної наради він разом з іншими делегатами рішуче засудив самовільне видання групою членів Київського комітету РСДРП(б) листівки «Соціал-демократія України», що закликала

⁵⁸ Областной съезд РСДРП(б). I Всеукраинское совещание большевиков. Протоколы... – С. 79.

до створення окремої партії українських більшовиків, тим більше, що автори листівки (В. Затонський та І. Кулик) розглядали її лише як пропагандистський хід і жодних кроків до утворення окремої партії не робили⁵⁹.

Тим не менше, головним підсумком обласного партійного з'їзду було рішення про утворення всеукраїнського об'єднання більшовиків, яке вирішили назвати «РСДРП – Соціал-демократія України», та всеукраїнського партійного центру. До Головного комітету Соціал-демократії України, або як його називає у своїх спогадах Є. Бош, «Крайового комітету більшовиків», було обрано дев'ять членів, в тому числі і Василь Шахрай, який отримав 26 голосів із 47 можливих. Стільки ж отримав лише один Володимир Ауссем, а навіть Євгенія Бош, що стала головою цього комітету, отримала лише 24 голоси⁶⁰. Цей факт зайвий раз спростовує думку деяких істориків про те, що Василь Шахрай був одинаком, якого ніхто не підтримував у більшовицькій партії.

Учасники цієї наради згадували, що перше її засідання проходило в Маріїнському палаці, де тоді були розташовані Виконавчі комітети Обласної і Київських Рад робітничих і солдатських депутатів та комітети більшості соціалістичних партій⁶¹. Там же знаходилася і мандатна комісія І Всеукраїнського з'їзду Рад, в якій виник конфлікт із прибічниками Української Центральної Ради. Справа в тім, що більшість Рад (Совітів) Півдня та Сходу України проігнорували запрошення Оргбюро по скликанню І Всеукраїнського з'їзду Рад, тоді як керівництво Центральної Ради, Селянської спілки та Всеукраїнської ради військових депутатів вирішили направити на цей з'їзд своїх прибічників, порушуючи розроблені Оргбюро норми представництва. Коли мандатна комісія відмовилася видавати їм мандати делегатів, ті просто розгромили її приміщення, захопили печатки й почали видавати собі

⁵⁹ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. – Саратов, 1919. – С. 80; Солдатенко В. Ф. До оцінки організацій «українських більшовиків» // Український історичний журнал. – 1989. – № 7. – С. 50–52; Большевицские организации Украины... – С. 496–499.

⁶⁰ Областной съезд РСДРП(б). I Всеукраинское совещание большевиков. Протоколы... – С. 82.

⁶¹ Там само. – С. 90, 91. Прим. 6, 9.

мандати самі. Членам же мандатної комісії на чолі із Володимиром Затонським довелося тікати через вікно⁶².

Вже на першому засіданні самого з'їзду в будинку Купецького зібрання під час його відкриття сталася сутичка між В. Затонським, який від імені Оргбюро намагався відкрити засідання, та лідерами ЦК Селоспівки М. Стасюком, А. Степаненком та іншими прибічниками Центральної Ради, які намагалися відтягти його від трибуни⁶³. 5 грудня засідання вже відкривав член Генерального Секретаріату УНР Микола Порш, який надав слово для екстреного повідомлення своєму колезі Симону Петлюрі⁶⁴. Він повідомив про ультиматум Ради Народних Комісарів (Маніфест РНК до українського народу від 4 грудня 1917 р.), яка «не хоче визнати незалежність України і оголошує нам війну». Це повідомлення було для київських більшовиків як гіркий серед ясного неба. «Яким же був наш подив, гіркота й обурення, коли Петлюра раптом оголошує телеграму Ради Народних Комісарів про оголошення війни Україні. Тут стало ясно, що ми програли повністю й на з'їзді нам робити більше нічого. На заклик Петлюри зал відповів грізним «Геть москалів з України!» – свідчить Євгенія Бош⁶⁵. «Така заява викликала величезне обурення серед з'їздивської більшості, а нас поставила в дуже скрутне становище, бо тексту телеграми ми ще не знали й взагалі до такого кроку петербурзьких товаришів підготовлені ще не були», – згадував Георгій Лапчинський⁶⁶.

Саме в цей момент слово взяв від більшовицької фракції Василь Шахрай. По-перше, він пояснив, чому більшовики не можуть визнати нараду з'їздом і перерахував список тих Рад, представ-

⁶² Здоров А. А. Український Жовтень. – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 138–143, 147; Божко О. А. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад у джерелах: дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 94–100.

⁶³ Всеукраїнський с'їзд Советов // Летопись революции (далі – ЛР). – Х., 1928. – № 1. – С. 267; Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // ЛР. – 1929. – № 4. – С. 156.

⁶⁴ Українська Центральна Рада. Док. і мат.: у 2 т. / упор. В. Ф. Верстюк (кер.) та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – С. 502; Всеукраїнський с'їзд Советов // ЛР. – 1928. – № 1. – С. 269.

⁶⁵ Бош Е. Б. Год борьбы... – С. 126–127, 383; 1917-й год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928. – С. 436.

⁶⁶ Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади // ЛР. – 1927. – № 5–6. – С. 63.

ники яких відмовилися визнати ці збори з'їздом. По-друге, він виклав ставлення до оголошеного щойно ультиматуму. Далі «Робітнича газета» (від 8 грудня 1917 р.) описувала так:

«Голосуванням збори ухвалюють пропозицію т. Порша, і після читання ноти УНР та РНК (так в тексті. – А. З.) перше слово надається більшовикам. Його бере т. Шахрай.

– Товариші й громадяни! – говорить він. – Я ще раз зазначаю, що ми вважаємо цей з'їзд не з'їздом, а нарадою чи краще мітингом (*протести*). І перед цією нарадою я мушу зазначити позиції, яких дотримується наша фракція в справі ультиматуму.

Цей ультиматум, на нашу думку, є непорозумінням, яке мусимо зліквідувати без пролиття крові...»

Олександр Юренко, процитувавши одну цю фразу, стверджує, що вся промова Василя Шахрая засвідчила лише його особисту позицію, а не позицію його партії⁶⁷. Послухаємо, що говорив далі сам В. Шахрай:

«Рада Народних Комісарів в ультиматумі вказала на признання Української Народної Республіки. В тім документі на Україну чи українців нападу нема. Справа стоїть інакше, як тут представляється.

...Під час цієї пролетарської революції ніхто не може zostавитися посередині. Кожен мусить пристати або до робітників і селян, або до поміщиків і капіталістів, інтереси яких боронить Каледін на Дону. Пропуск Генеральним Секретаріатом козачих частин – це певна допомога Каледінові, не на словах, а на ділі. Роззброєння великоруських частин було гіркою образою для великоруських солдатів і тим клином, що вбитий нині між українську й неукраїнську демократію. Це вина тої політики, яку проводила Центральна Рада.

Генеральний Секретаріат хоче центральної влади – однорідної, соціалістичної. Він хоче її федеральної. Очевидно, отже й Дон мусить дати йому соціаліста... Такий, заснований за допомогою Каледіна, центральний уряд не передасть землі селянам, не дасть демократичного миру.

⁶⁷ Юренко О. П. Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності... – С. 70.

Ми будемо боротися з буржуазною політикою Центральної Ради за повний успіх революції. Але цей ультиматум ми вважаємо непорозумінням. Та частина російської соціал-демократичної партії більшовиків, що живе на Україні, вживе всіх заходів, щоб це непорозуміння закінчилося миром. Між російською і українською демократією не може бути ворожнечі»⁶⁸.

Якщо порівняти цей виступ із обговоренням ультиматуму на обласному партійному з'їзді більшовиків та резолюцією цього з'їзду, то можна дійти висновку, що більшість учасників партійного з'їзду думали так само, як і В. Шахрай: хоч вони і вважали ультиматум несвоечасним чи результатом поганої інформованості в Петрограді, але в цілому провину за цей конфлікт покладали саме на Центральну Раду і однозначно стояли на боці РНК. Проте резолюція з'їзду більшовиків і сам ультиматум все ж оцінює позитивно: «Не українському народові, а контрреволюції, що причаїлася та ховається за Генеральним Секретаріатом, оголошено війну»; «українських соціал-шовіністів, соціал-націоналістів, що вносять розбрат між братами робітниками, солдатами і селянами, українська робітничо-селянська демократія мусить позбавити довіри»⁶⁹.

Але тут слід врахувати, що, виступаючи вранці 5 грудня на з'їзді Рад, В. Шахрай ще не бачив тексту ультиматуму РНК, а пояснював позицію більшовиків, виходячи зі щойно почутого виступу С. Петлюри. «Довелося нам експромтом одбиватися від нападів наших противників, і від імені нашої фракції виступив Шахрай. Його енергійна промова, виголошена українською мовою, справила, безумовно, певне враження», – пише Г. Лапчинський.

Обговорення ж на обласному партійному з'їзді відбувалося, вочевидь, ввечері 5 грудня, коли більшовики вже мали на руках текст ультиматуму РНК і могли більш докладно із ним ознайомитись та виробити власну позицію. Й нарешті, якщо особисті погляди В. Шахрая суперечили позиції більшості членів партії в Україні, то як могли його обрати до Головного комітету більшови-

⁶⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 157; Українська Центральна Рада: док. і мат. – Т. 1. – С. 503; Всеукраїнський с'їзд Советов // ЛР. – Харків, 1928. – № 1. – С. 274.

⁶⁹ Областной съезд РСДРП(б) // ЛР. – 1926. – № 5. – С. 83–85, 88.

ків України, як могли йому доручити виступати від імені фракції більшовиків на Всеукраїнському з'їзді Рад в Києві та в Харкові?

5 грудня 1917 р. на з'їзді Рад в Києві після виступу В. Шахрая пролунали промови С. Петлюри про те, як більшовики посилають війська «проти нас», та В. Винниченка, що розповів про страждання під владою РНК «нешасної Великоросії» та закликав не вірити «Шахраєві та різним шахраям»⁷⁰. Слідом за Винниченком, як пише «Народна воля» від 6 грудня 1917 р., слово взяв більшовик Іван Кулик, який вимагав, «щоб було зараз же вирішено питання: чи це є правосильний з'їзд, чи нарада». Президія цього питання на голосування не поставила і більшовики залишили з'їзд, зробивши заяву, що його склад фальсифіковано. Після цього із аналогічною заявою виступив від фракції лівих російських есерів делегат від Полтавської Ради Євген Терлецький, разом із яким пішли ліві есери. Невдовзі до них приєдналися п'ять лівих українських соціал-демократів на чолі із Юхимом Медведєвим та меншовики-інтернаціоналісти⁷¹.

Не можна погодитись із думкою Валерія Солдатенка, ніби «поодинокі більшовики, що залишилися на зібранні з інформаційною метою, солідаризувались з різко негативними оцінками ультиматуму РНК Українській Раді»⁷². Виступ В. Шахрая на засіданні з'їзду 6 грудня 1917 р. навпаки свідчить про те, що він відкоригував свою позицію відповідно до рішення обласного партійного з'їзду в бік підтримки дій РНК:

«Всі попередні промовці, в тім числі і генеральні секретарі, були добрими агітаторами за більшовиків. Винниченко казав: «Що ми маємо робити, коли Донові подобається Каледін?» А Мазуренко казав, що на Дону меншість козаків, а більшість українців, котрі бажають прилучитись до України. Та Генеральний Секретаріат замість того,

⁷⁰ Українська Центральна Рада: док. і мат. – Т. 1. – С. 504–506; Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади // ЛР. – 1927. – № 5–6. – С. 63–64.

⁷¹ Українська Центральна Рада: док. і мат. – Т. 1. – С. 579. Прим. 394; Медведєв Є. Г. З Харкова до Києва і назад // ЛР. – 1928. – № 1. – С. 244; Усенко І. Б. Волелюбний дух Євгена Терлецького // Реабілітовані історією. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – С. 220.

⁷² Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – С. 393.

щоб визволяти тих українців, робить згоду з Каледінім (*«Провокація!»* – чуються крики. *Піднімається на кілька хвилин гамір*).

...Коли я вчора казав, що ультиматум є непорозумінням, то після промов генеральних секретарів я кажу, що він був не зовсім непорозумінням, бо генеральні секретарі братаються з Каледінім». (*«А ти з Вільгельмом!»* – чуються крики. *Гамір. Свист...*)⁷³.

В той час як більшість з понад 2000 учасників з'їзду підтримали Українську Центральну Раду та її Генеральний Секретаріат, ліва частина делегатів зібралася у будинку профспілок, де прийняли заяву – протест проти «нечуваного насильства української буржуазії та її прислужників над повноважними органами революційної демократії України – Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів», а також рішення про переїзд до Харкова, де вони об'єдналися із делегатами III обласного з'їзду Рад Донецького та Криворізького басейнів. Заяву протесту підписали представники 50 Рад та солдатських комітетів – всього 127 осіб. Василь Шахрай писав згодом, що київський з'їзд залишили близько 150 делегатів – «частина невелика в порівнянні із чисельністю з'їзду, але досить впливова тим, що представляли вони сильні організації – Совіти»⁷⁴.

«Харківська Рада» або «ЦИКУКа»: організація першого українського радянського уряду

11(24) грудня 1917 р. у Харкові відкрився I з'їзд Рад (Совітів) України. В його роботі взяли участь представники 82 Рад: 46 Рад Донецько-Криворізької області, 32 Рад Південно-Західного краю та 4 Рад Півдня України, включаючи Одесу. Крім того, були делегати від 7 солдатських комітетів. Разом – понад 200 делегатів із вирішальним та 6 із дорадчим голосом. Таким чином, з 240 Рад України було представлено трохи більше третини⁷⁵.

⁷³ Українська Центральна Рада: док. і мат. – Т. 1. – С. 507–508.

⁷⁴ Шахрай В. М. Революція на Україні. – Одеса, 2017. – С. 85.

⁷⁵ Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Ради України у 1917 р. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 299–301; Здоров А. А. Український Жовтень. – Одеса, 2007. – С. 167–168.

12(25) грудня засідання з'їзду розпочалося із питання про самовизначення України. Доповідачем був Василь Шахрай. В резолюції, прийнятій по його доповіді й ним же, очевидно, написаній, зокрема вказано: «В умовах сучасного буржуазно-капіталістичного суспільства, ґрунтованого на існуванні класів із протилежними інтересами і загостреною боротьбою між буржуазією і пролетаріатом, принцип права націй на самовизначення набуває суперечливого характеру, залежно від того, хто здійснює цей принцип: буржуазія чи пролетаріат...

І Всеукраїнський з'їзд (Рад. – А. З.) робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську Республіку федеративною частиною Російської Республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної Ради, розкриваючи її буржуазний контрреволюційний характер. З'їзд буде боротися за самовизначення України в інтересах робітників і селян, за їх панування, за усунення всілякої національної ворожнечі і ненависті, за Українську робітничо-селянську республіку, засновану на тісній солідарності трудящих мас України, незалежно від їх національної приналежності, із трудящими масами всієї Росії»⁷⁶.

Того ж дня, 12(25) грудня І Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові прийняв резолюцію «Про владу в Україні»: «Всеукраїнський з'їзд робітничих і солдатських за участю селянських депутатів постановляє: влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях – повітовим, міським, губернським та обласним Радам, а в центрі – Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітетові й тим органам, які він утворить. Україна оголошується республікою Рад»⁷⁷. В той же день з'їзд обрав ЦВК Рад України в складі 41 особи: 35 більшовиків, 4 лівих есерів, 1 лівий український соціал-демократ, 1 меншовик-інтернаціоналіст. Серед обраних був і Василь Шахрай. В тогочасних газетах та пізніших спогадах цей орган іноді називали «Харківська Рада»

⁷⁶ Всеукраїнський с'їзд Советов // ЛР. – 1928. – № 1. – С. 289–290.

⁷⁷ Там само. – С. 288–289.

на противагу «Київській Раді» (Українській Центральній Раді у Києві) або за російською аббревіатурою «ЦИКУКа» (Центральный Исполнительный Комитет Советов Украины).

13 грудня під головуванням Василя Шахрая відбулося перше засідання ЦВК Рад України. На ньому був прийнятий текст телеграми Раді Народних Комісарів, відправлений також по радіо «всім, всім, всім»: «Молода Радянська влада України вітає зміцнілу Всеросійську Радянську владу». В телеграмі підкреслено, що відповідь Центральної Ради на ультиматум РНК від 4 грудня 1917 р. дана не від імені українського народу, а від імені незначних кіл української буржуазії, і що дрібнобуржуазну Центральну Раду очікує доля уряду Керенського. На тому ж засіданні ЦВК обрав комісію для вироблення маніфесту до українського народу (В. Шахрай, С. Бакинський, Є. Бош, Г. Лапчинський, Ю. Медведєв) та прийняв рішення про видання своєї газети українською та російською мовами. Перший номер її вийшов 19 грудня 1917 р. під назвою «Вісник Української Народної Республіки»⁷⁸.

Вибори нового радянського уряду України, який вирішили назвати «Народний Секретаріат Української робітничо-селянської республіки», було проведено на засіданнях Центрального виконавчого комітету 15 та 17 грудня 1917 р. На першому з них Василя Шахрая обрали народним секретарем освіти. Але вже 17 грудня з огляду на те, що на засіданні 15 грудня був відсутній кворум, були проведені перевибори, під час яких В. Шахраю дісталася посада народного секретаря військових справ. Такий вибір, очевидно, був обумовлений тим, що він був єдиним з членів уряду, хто мав військову освіту⁷⁹.

Більшість сучасних українських істориків слідом за лідерами Центральної Ради вважають Народний Секретаріат лише прикриттям російської окупації України. На доказ цього наводять передані у спогадах Георгія Лапчинського висловлювання Василя Шахрая: «Що це за уряд український, – скаржився він мені, – що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови,

⁷⁸ ЦДАВОУ. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1; Протоколи перших засідань ЦВК Рад України / підг. О. І. Божко, Л. В. Яковлева // Архіви України. – 1989. – № 2. – С. 28–32.

⁷⁹ Протоколи перших засідань... – С. 31–33.

що не тільки не користується жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи не чуло раніше їхніх прізвищ? Що я за «український військовий міністр», коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону Радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться як на вороже, контрреволюційне?»⁸⁰

В той же час Г. Лапчинський відзначає, що після Євгенії Бош, фактичної лідерки більшовиків України того часу, що виконувала обов'язки голови Народного Секретаріату, саме Василь Шахрай був найбільш потужною інтелектуальною силою: «Глибокий аналітик, добрий діалектик і полеміст, органічно зв'язаний з українською дійсністю, він більше ніж всі ми наближався до справедливого розуміння національної проблеми на Україні. Але оскільки ми то, за тих часів, надто далекі були від її розуміння, ми не могли зрозуміти його, хоч й відчували його внутрішню силу, – і це його, так би мовити, ізолювало від решти. Людина надзвичайно щира, чесна з собою, він почував себе самотнім, не находячи в нас допомогу своїм шуканням, губив віру в успіх нашої справи»⁸¹. Саме через це, на думку Лапчинського, Шахрай «не виявляв жодної акції до організації військового секретарства».

Наскільки узгоджується це свідчення (а спогади Г. Лапчинського були написані через десять років після 1917 р.) з іншими джерелами, й наскільки воно відповідає реаліям того часу?

На жаль, документів того часу збереглося вкрай мало. Дійсно нігілістичне (в дусі Рози Люксембург) ставлення до національного питання, й українського зокрема, Євгенії Бош та деяких її товаришів не сприяло організації української Радянської влади. Приховано ворожим або відверто недружнім було й ставлення до ЦВК і Народного Секретаріату України лідерів Харківського комітету РСДРП(б) та Обласного комітету РСДРП(б) Донецького та Криворізького басейнів. Обидва їх очолював Федір Сергєєв

⁸⁰ Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні // ЛР. – 1928. – №1. – С. 171.

⁸¹ Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади // ЛР. – 1927. – № 5–6. – С. 59.

(Артем), який вже тоді виношував плани утворення окремої від України республіки.

Коли делегати I Всеукраїнського з'їзду Рад прибули до Харкова, лідери Головного комітету більшовиків України звернулися до керівників Харківського комітету із проханням віднайти для делегатів помешкання на час з'їзду. На що отримали відповідь: «Влаштувайтесь, як хочете. Ми не зобов'язані надавати вам квартири». Лише рішучі протести Євгенії Бош змусили таки Харківський комітет більшовиків влаштувати делегатів з'їзду Рад України в приміщенні, призначеному для делегатів обласного з'їзду Рад. Членам же Крайового комітету більшовиків (ГКСДУ) представники Харківського комітету надали камери у місцевій в'язниці⁸². І хоча Артем та ще двоє членів цього комітету були обрані до складу Народного Секретаріату, а представники Харківської Ради (Совіту) робітничих і солдатських депутатів увійшли до складу Президії ЦВК Рад України (голова – Юхим Медведєв, секретар – Микола Данилевський), харківські більшовики та виконком Харківської Ради (Совіту) відмовилися надавати приміщення для ЦВК та Народного Секретаріату та друкувати їх газету. Тому вже на першому засіданні ЦВК під головуванням В. Шахрая 13 грудня 1917 р. було прийнято рішення реквізувати приміщення газети «Южный край», що належала харківському мільйонеру Юзефовичу, на вулиці Сумській, 13, де і розмістився перший український радянський уряд⁸³.

Ідею цього рішення запропонував начальник загону Червоної Гвардії харківського заводу «ВЕК» Олександр Беленкович (обраний незадовго перед тим керівником штабу Червоної гвардії Харкова), який прийшов сам до ЦВК і повідомив, що його загін ухвалив стати у розпорядження ЦВК Рад України. Слід нагадати, що частка українців серед населення Харкова взагалі й серед робітників зокрема того часу була навіть вищою, ніж у Києві. Тому не дивно, що ставлення робітничих і солдатських мас, простих більшовиків Харкова до українського радянського уряду різко контрастувало із позицією організаторів Донецько-Криворізької

⁸² Бош Е. Б. Год борьбы... – С. 152–153; Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні... – С. 172.

⁸³ Протоколи перших засідань... – С. 29.

республіки – керівників харківського комітету РСДРП(б). 14 грудня 1917 р. повну підтримку ЦВК Рад України висловили загальні збори робітників і службовців Харківського залізничного вузла (понад 3000 осіб), 18 грудня – загальні збори трамвайних службовців Харкова, 19 грудня – збори поштово-телеграфних службовців міста. 23 грудня 1917 р. сесія Харківської Ради (Совіту) робітничих і солдатських депутатів всупереч позиції власного ж виконкому приймає постанову: «ЦВК Рад робітничих і селянських депутатів України... є вищим органом Радянської влади на території Української Народної Республіки»⁸⁴. Те, що ініціатива цих рішень належала саме робітничим масам, видно навіть із доносень агентів Центральної Ради: «В Харкові ніякої власті нема; новозаснована Центральна рада (ЦВК Рад України. – А. З.) і Народний Секретаріат плинуть за Красною гвардією»⁸⁵.

На тому ж засіданні 17 грудня, ще до перевиборів Народного Секретаріату, ЦВК Рад України заслухав екстрене повідомлення представника Полтавської Ради лівого есера М. Латишева (в протоколі помилково «Латиш») про вчинений «бандою сердюків», тобто військами Центральної Ради, розгром Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів. На пропозицію Євгенії Бош ЦВК вирішив: «1) негайно відправити війська у Полтаву для відновлення Полтавської Ради, 2) а також негайно направляти на місця для підтримки Рад військову силу». Однак, як згадує сама Є. Бош, жодних військових сил в розпорядженні ЦВК Рад України тоді не було. Червона гвардія підкорялася місцевим Радам. ЦВК міг розпоряджатися лише невеличким загonom Червоної гвардії під командуванням О. Беленковича, який охороняв приміщення самого ЦВК і Народного Секретаріату. Тому не дивно, що, прийнявши запропоновану Є. Бош, постанову, ЦВК тут же ухвалив: «Доручається Народному Секретарю військових справ знестися по цьому питанню з т. Антоновим»⁸⁶.

⁸⁴ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сб. док. и мат. – Харьков: Обл. изд-во, 1957. – С. 340–347

⁸⁵ Українська Центральна Рада: док. і мат. – Т. 2. – С. 76.

⁸⁶ Протоколи перших засідань... – С. 33; Сметанич С. Полтава перед «Октябрем» // ЛР. – 1924. – № 3. – С. 70.

Народний комісар по боротьбі із контрреволюцією на Півдні Росії Володимир Антонов-Овсієнко, направлений Леніним на боротьбу проти заколоту донського отамана Алексея Каледіна, пише, що ЦВК «неодноразово наполягав на моєму наступі в бік Полтави, але я вичікував, заявляючи при цьому, що в усякому разі не почну військових дій, доки в нашому розпорядженні не буде своєї чисто української бойової частини». На той час В. Антонов-Овсієнко не мав і дозволу Ради Народних Комісарів на ведення бойових дій проти Центральної Ради, тим більше, що член РНК П. Прошьян як раз у цей час проводив переговори в Києві із лідерами УЦР⁸⁷.

Не отримавши допомоги від Антонова-Овсієнка, Народний Секретаріат дійшов висновку про необхідність створення власної військової опори. 18 грудня 1917 р. ЦВК прийняв рішення про утворення Крайового Військово-Револуційного Комітету по боротьбі із контрреволюцією в складі чотирьох осіб: народних секретарів внутрішніх та військових справ, а також представника штабу Червоної гвардії та штабу Північного загону (тобто штабу Антонова-Овсієнка). При цьому Крайовому ВРК було надано право кооптації нових членів⁸⁸.

В ніч з 27 на 28 грудня 1917 р. (або з 9 на 10 січня 1918 р. за новим стилем) за домовленістю між народним секретарем військових справ В. Шахраєм та В. Антоновим-Овсієнком силами харківської Червоної гвардії та російського загону, присланого штабом наркому, був роззброєний 2-й український запасний полк, що був найбільшою силою Української Центральної Ради в Харкові. Із солдат-добровольців цього полку було сформовано 1-й полк Червоного козацтва⁸⁹. Організатор і керівник Червоного козацтва Віталій Примаков у своїх перших спогадах про утворення цього легендарного українського формування Червоної Армії так описував його народження:

⁸⁷ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. – М.: Высший военный редакционный совет, 1924. – Т. 1. – С. 132–133.

⁸⁸ Протоколи перших засідань... – С. 35.

⁸⁹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 8415. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 88; Кулик И. Ю. Перший курінь // Червонне козацтво. П'ять лет. – Харьков: Путь просвещения, 1923. – С. 261; Здоров А. До історії військових сил Українського Радянського уряду в перший період його існування (грудень 1917 – січень 1918 рр.) // Київська старовина. – 2005. – № 6. – С. 85–95.

«В ніч на 27 грудня ст. ст. минулого року за розпорядженням народного секретаря військових справ Української Робітничо-Селянської республіки т. Шахрая (виділено нами. – А. З.) був роззброєний 2-й український полк. Роззброєння було проведено 3-м батальйоном 2-го українського полку, що був загітований мною і т. Шахраєм й перейшов на бік Українського робітничо-селянського уряду, за допомогою броньової машини, надісланій главковерхом т. Антоновим.

На руїнах 2-го українського полку був створений 1-й полк червоного козацтва, до складу якого ліг 3-й батальйон 2-го українського полку, що поповнився хвилею, яка ринула, добровольців. Організація полку була доручена мені й теперішньому моєму помічнику, отаману 2-го куреня т. Барону»⁹⁰.

Цікаво відзначити, що В. Примаков видавав свої спогади пізніше іще декілька разів у розширеному і скороченому варіантах, але прізвище В. Шахрая більше ніколи не згадувалось, як не згадувалось воно і в інших працях з історії Червоного козацтва. Й це не випадково. Після того як в березні 1919 р. ЦК КП(б)У вирішив виключити В. Шахрая з партії «за дії, спрямовані проти партії», В. Примаков вважав за краще не згадувати публічно про свої зв'язки із «антипартійним елементом», хоч це й не вберегло самого В. Примакова від розстрілу 1937 р. як «ворога народу».

Активну участь Василя Шахрая у створенні Червоного козацтва підтверджує звернення народного секретаря військових справ, видане 31 грудня 1917 р.: «Ми твердо вирішили організувати такий революційний загін, що як одна людина стане на боротьбу із контрреволюцією на Дону і Україні, організувати полк Червоного козацтва.

...Всі, хто хоче боротися проти буржуазії і контрреволюції, хто почуває себе вільним сином вільного народу Української Народної Республіки, – всі записуйтеся у полки Червоного козацтва!»

Підписано: «Народний секретар військових справ В. Шахрай. Комісар по організації Червоного козацтва В. Примаков»⁹¹.

⁹⁰ Бюллетень Харьковского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 9 января. Цит. за: Дубинский И. В. Примаков. – М.: Молодая гвардия, 1968. – С. 132–133.

⁹¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. док. и мат. в 3 т. / Под ред. С. М. Королевского. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 3. – С. 47.

Від Брест-Литовська до Саратова

Проте особиста участь Василя Шахрая у роботі військового секретарства закінчилася вже 30 грудня 1917 р. Справа в тім, що 28 грудня 1917 р. на мирній конференції у Брест-Литовську глава російської делегації Лев Троцький визнав право УНР брати участь у переговорах щодо укладення мирного договору. УНР тоді в Бресті представляла делегація Української Центральної Ради, яка розпочала таємні переговори із Німеччиною⁹². Дізнавшись про визнання делегації УЦР з боку РНК та переговори між ними, на своєму засіданні 30 грудня Центральний Виконавчий Комітет Рад України заявив протест і вирішив відрядити власну делегацію до Бреста в складі: голова ЦВК Юхим Медведєв, народний секретар військових справ Василь Шахрай та народний секретар освіти Володимир Затонський. Виконуючим обов'язки народного секретаря військових справ був призначений Юрій Коцюбинський⁹³.

Оскільки радянська УНР тоді, як і УНР Центральної Ради за III Універсалом, була ще федеративною частиною Російської республіки, то делегація ЦВК Рад України спершу на початку січня 1918 р. відвідала Петроград, де зустрілася із головою Ради Народних Комісарів Росії Володимиром Леніним. Той запропонував В. Затонському залишитися в Петрограді як представникові Народного Секретаріату України при уряді Радянської Росії. 5(18) січня 1918 р. делегація ЦВК Рад України у складі Юхима Медведєва та Василя Шахрая прибула до Брест-Литовська. Однак в той же день у переговорах було оголошено перерву. Представники ЦВК і Народного Секретаріату зустрілися із членом делегації Генерального Секретаріату УНР Миколою Левицьким, намагаючись дізнатися в нього про результати переговорів між делегацією Центральної Ради та центральними державами, але марно. Юхим Медведєв намагався навіть із ним домовитися про спільні дії, але ні Медведєв, ні Левицький не мали на це повно-

⁹² Мирные переговоры в Брест-Литовске. – М.: НКВД, 1920. – Т. 1. – С. 52–54; Фельштинский Ю. Г. Крушение мировой революции. Брестский мир. Очерк 1. – М.: Терра, 1992. – С. 163; Притуляк П. П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918). – К.: КНТЕУ, 2004. – С. 60.

⁹³ Протоколи перших засідань... – С. 35.

важень. 9 січня заступник голови делегації РНК РСФРР Адольф Йоффе надіслав повідомлення главам чотирьох держав – учасниць конференції (Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини) про рішення ЦВК Рад України взяти участь у переговорах і намір ввести представників його до складу російської делегації. 17(30) січня, коли відновилися самі переговори, Лев Троцький зробив заяву про включення до складу делегації Росії представників ЦВК Рад України⁹⁴.

Під час цієї перерви в переговорах Українська Центральна Рада прийняла 9(22) січня IV Універсал, яким проголосила повну самостійність Української Народної Республіки, а це в свою чергу дозволило їй укласти 27 січня (9 лютого) 1917 р. Брест-Литовську угоду із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією⁹⁵. Ця угода була підписана в той день, коли війська самої Української Центральної Ради вже залишили Київ під ударами червоних військ Муравйова та місцевої робітничої Червоної гвардії. Після цього главі делегації Радянської Росії Льву Троцькому не залишалося нічого, як 28 січня (10 лютого) оголосити декларацію про те, що Радянська Росія виходить із війни, демобілізує армію, але й мирний договір із Німеччиною на запропонованих грабіжницьких умовах не підписує⁹⁶. Цю заяву підписали також делегати від Радянської України – Ю. Медведєв та В. Шахрай. Однак розрахунки Троцького на те, що ця декларація підштовхне революційних вибух у Німеччині, та навіть прямі звернення більшовиків до німецьких військ були марними. Використавши як прикриття домовленості із Центральною Радою, німецькі та австро-угорські війська чисельністю понад 400 тис. бійців 18 лютого 1918 р. розпочали наступ по всьому фронту.

Повернувшись із Бреста, Василь Шахрай взяв участь у 5-му губернському з'їзді Рад Полтавщини, який проходив 19–23 лютого 1918 р. Серед його майже 800 делегатів прибічники українських есерів становили близько 300 осіб, російських лівих

⁹⁴ Мирные переговоры в Брест-Литовске... – С. 135, 251; Михутина И. В. Украинский Брестский мир. – М.: Европа, 2007. – С. 166, 189–197.

⁹⁵ Українська Центральна Рада: док. і мат. – Т. 2. – С. 102, 137.

⁹⁶ Режим доступу: http://1917.mid.ru/archives/avprf/mirnaya-konferentsiya-v-brest-litovske/opis-1/?PAGEN_2=9

есерів – 250, більшовиків – 235, більшість делегатів були переконані у близькій перемозі світової пролетарської революції. Після доповіді В. Шахрая про результати переговорів у Бресті та міжнародне становище з'їзд прийняв резолюцію про підтримку Радянської влади та закликав боротися проти інтервентів: «Німецькі і австрійські імперіалісти спільно із авантюристами розігнаної Центральної Ради мобілізують свої сили і йдуть війною на Росію і Україну. Вони не хочуть ніякого миру, мир їм не потрібний, мир із соціалістичною Росією та Україною для них небезпечний»⁹⁷.

Проте наступ німецько-австрійських військ продовжувався й протиставити величезній регулярній армії ні Радянська Росія, ні Радянська Україна фактично нічого не могли. Стара царська армія вже давно розклася й ще з кінця 1917 р. перебувала в стані демобілізації, а розрізнені, малочисельні та погано навчені революційні загони Червоної гвардії з важкими боями відступали. 1 березня червоні війська залишили Київ, а 3 березня 1918 р. в Бресті делегація РСФРР підписала із Німеччиною та її союзниками мирний договір, за яким Радянська Росія взяла на себе обов'язок повністю вивести свої війська з України та визнати незалежність УНР.

В середовищі більшовицької партії Брестський мир викликав бурхливу дискусію. Незгодні із ним так звані «ліві комуністи» вимагали революційної війни із Німеччиною. До їх числа належали й члени Народного Секретаріату Євгенія Бош, Володимир Ауссем, Сергій Бакинський та Юрій Коцюбинський, які на знак протесту проти нього подали у відставку, щоби піти на фронт. Василь Шахрай підтримував укладення Брестського миру, але подав у відставку зі своєї посади в Народному Секретаріаті одночасно із цією групою. Його відставку ЦВК України затвердив 4 березня 1918 р.⁹⁸

⁹⁷ Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920). Сб. док. – Полтава: Полт. обл. тип., 1957. – С. 62–63; Ревегук В. Я. Селянство Полтавщини в українській революції 1917–1921 рр. – Полтава: Полтавський літератор, 2017. – С. 101–103.

⁹⁸ Уряди України у XX ст.: науково-докум. видання / С. В. Кульчицький (кер.) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 397; Бош Е. Б. Год борьбы... – С. 253, 387.

В середині березня В. Шахраєві довелося побувати у Москві – очевидно, разом із делегацією ЦВК Рад України, на IV Надзвичайному Всеросійському з’їзді Рад, який пройшов 14–16 березня 1918 р. та затвердив Брестський мир. Василя Шахрая разом із головою української делегації Володимиром Затонським 15 березня запросили на засідання ЦК РКП(б), де вирішувалось питання про Донецько-Криворізьку республіку. За присутності голови її уряду Артема (Федора Сергєєва), який був членом ЦК РКП(б), вислухавши обидві сторони, Центральний комітет більшовицької партії фактично поховав надії «донкривбасівців» на відокремлення від України, постановивши, що «Донецький басейн розглядається як частина України» та мусить надіслати своїх делегатів на Всеукраїнський з’їзд Рад⁹⁹.

II Всеукраїнський з’їзд Рад відбувся 17–19 березня в Катеринославі. Він проголосив незалежність Української Народної Республіки Рад та обрав новий ЦВК. Василь Шахрай знову був обраний до складу Народного Секретаріату. В. Затонський згадував: «Тов. Шахрай дуже опирався, не хотів брати теки народного секретаря земельних справ, бо, мовляв, він нічого не розуміє в земельних справах»¹⁰⁰. Тим не менше він працював у складі уряду аж до його розпуску на останньому засіданні ЦВК Рад України у Таганрозі 18 квітня.

В Таганрозі 19–20 квітня 1918 р. відбулася історична нарада більшовиків України, де було прийнято рішення про утворення Комуністичної партії (більшовиків) України як окремої партії, пов’язаної із РКП(б) через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)¹⁰¹. Сам Василь Шахрай у цій нараді участі не брав. «На фракційному засіданні мені було заборонено виступати на пленумі ЦВК із своєю точкою погляду, і я вийшов із фракції», – писав він пізніше, пояснюючи, що виступав проти

⁹⁹ Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (март 1917 – июль 1918 гг.): Сб. док. и мат. – К., 1990. – С. 604.

¹⁰⁰ Затонський В. З спогадів про українську революцію // ЛР. – 1929. – № 5. – С. 131.

¹⁰¹ Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (март 1917 – июль 1918 гг.)... – С. 627–628, 726; Міронер Х. Таганрозька нарада 19–20 квітня 1918 р. – Х.: Пролетарий, 1930. – 72 с.

існування фіктивного уряду за відсутності в нього власної території¹⁰². Через цю заборону він не залишився в Таганрозі на партійну нараду (конференцію фракції ЦВК Рад України із працівниками окупованих та неокупованих областей України). Тим не менше висловлена Шахраєм ідея утворення «Української Комуністичної партії» була озвучена на партійній нараді в Таганрозі та навіть поставлена на голосування. Учасник цієї наради Георгій Лапчинський згадував: «На Таганрозькій нараді з питання про конструювання комуністичної партії з тт. Шахраєм, Скрипником та ін. ми голосували за створення Української Комуністичної партії як рівноправної секції Інтернаціоналу проти пропозиції більшості, що обстоювала фактичне підпорядкування РКП і пропонувала назвати партію «Комуністична партія України»¹⁰³.

Після цього Василь Шахрай, як і багато більшовиків та прибічників Радянської влади, мусив залишити Україну та перебратися до Саратова, де він став працівником очолюваного його давнім другом Сергієм Мазлахом Саратовського підвідділу Українського відділу Народного Комісаріату національних справ РСФРР. До речі, в Саратові в той час опинилася й досить велика група анархістів з України, серед яких був і Нестор Махно. Сам Український відділ Наркомнацу був створений 21 квітня 1918 р., очолив його колишній член ЦВК Рад України і виконуючий обов'язки народного секретаря міжнаціональних справ Іван (Ізраїль) Кулик. Головним завданням його була допомога українським біженцям у Росії. Разом із Центральною комісією в справах полонених та біженців (Центропленбеж) Український відділ проводив реєстрацію українського населення, забезпечував житлом та роботою, влаштовував навіть безкоштовні обіди, видачу одягу та взуття. Лише з 1 червня по 1 жовтня 1918 р. відділ зареєстрував 108 141 біженця-українця, що мешкали по різних губерніях¹⁰⁴.

¹⁰² Шахрай В. Передмова // Ленін Н. (В. Ільїн). Статті по національному питанні. – Саратов, 1919. – С. II.

¹⁰³ Лапчинський Г. Письмо в редакцию // Червоний прапор – Харків, 1920. – 11 липня. Цит за: Юренко О. П. Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світогляд. Доля // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 71.

¹⁰⁴ Вістник Українського відділу Народного комісаріату справ національних. – М., 1918. – № 8. – С. 5.

Крім того, Український відділ Наркомнацу та його відділення на місцях проводили велику культурно-освітню роботу: видавали літературу українською мовою, відкривалися українські клуби, курси, в Москві був споруджений пам'ятник Тарасу Шевченку, працював український театр. В листопаді 1918 р. колегія Українського відділу прийняла рішення перекласти українською мовою й видати статті В. Леніна. Василь Шахрай, який влітку 1918 р. навіть числився завідувачем підсекції друку Українського відділу, переклав найголовніші ленінські праці із національного питання – їх було видано із його передмовою в лютому 1919 р. Це був перший переклад праць В. Леніна українською мовою. Наприкінці 1918 р. після падіння гетьманщини, коли почався наступ червоних військ, відділ організує відправку українців назад в Україну. Зокрема в Саратові було сформовано полк добровольців для боротьби проти англо-французьких інтервентів¹⁰⁵.

«Революція на Україні»

Проте найважливішою роботою Василя Шахрая в цей період була інтелектуальна праця із осмислення причин поразки Радянської влади в Україні. Саме в цей період ним була написана книга «Революція на Україні», видана під псевдонімом «В. Скоровстанський» (псевдонім обрано очевидно на противагу гетьману Павлу Скоропадському) спершу українською мовою в листопаді 1918 р., а потім двома виданнями російською в Саратові на кошти Саратовського підвідділу Української відділу Народного комісаріату національних справ. Перший варіант цієї праці В. Шахрай написав ще в травні 1918 р., коли готувався виступити на І з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) України. Але цей з'їзд, що пройшов 5–12 липня 1918 р. в Москві, відмовився розглядати українське національне питання, натомість скасував рішення Таганрозької наради про утворення окремої

¹⁰⁵ Чирко В. А. Створення і діяльність Українського відділу Наркомнацу // Український історичний журнал. – 1963. – № 6. – С. 63–68.

партії й прийняв рішення про утворення КП(б)У як обласної організації РКП(б)¹⁰⁶.

В книзі «Революція на Україні» (або «Революція на Вкраїні» – на жаль український оригінал в найбільших бібліотеках Москви та Києва нам знайти не вдалося, залишилось лише кілька примірників російського видання) Василь Шахрай викриває шовіністичну сутність та абсолютну безпорадність так званої катеринославської точки зору, що невдовзі отримала більшість в КП(б)У. Її провідники Емануїл Квірінг, Яків Яковлев (Епштейн), Серафіма Гопнер доводили, що Україна та український народ – це лише вигадка інтелігентів, а насправді є лише «окупована Німеччиною південна область Росії». «Якщо Україна є лиш результат підйому національних почуттів «в них для них» в головах деяких панів, то який сенс в існуванні партії для неіснуючої країни?» – запитує Василь Шахрай. Із класових марксистських позицій він простежує розвиток українського руху з XIX ст. до моменту написання книги, аналізує події української революції від падіння царизму в лютому 1917 р. до краху гетьманської держави Павла Скоропадського. «Український рух завжди говорив мовою самостійності, навіть тоді, коли відмовлявся від неї», – підкреслює автор, і поразка більшовиків була не в останню чергу зумовлена тим, що вони «лише декларували самовизначення, не даючи ніякого вирішення питання, як же, по-нашому, повинна самовизначитися Україна». «Для України є лиш один вихід: дійсна, а не примарна самостійність. Україна має принципово посісти місце поряд із Росією, Німеччиною, Францією, Швецією тощо, а не із татаро-башкирськими республіками нового зразка»¹⁰⁷.

«Історія жорстко мстить за вічне «пристосування», повторення задів. Коли люди не бажають стати до історії обличчям, вона б'є в спину»¹⁰⁸, – підкреслює автор основну філософську ідею книги. І хоч він і не посилається на своїх марксистських попередників в

¹⁰⁶ КП(б) Украины. Съезд (I; 1918; Москва). Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г. Протоколы / Ред. кол. В. И. Юрчук и др. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 178.

¹⁰⁷ Скоровостанский В. Революция на Украине. – 2-е изд. – Саратов, 1919. – С. III, XIV–XVI.

¹⁰⁸ Там само. – С. X.

Україні, але продовжує фактично висловлену ще Юліаном Бачинським в праці «Ukraina irredenta» (1895) ідею, що самостійність України – логічний наслідок розвитку продуктивних сил і капіталістичних відносин, й опиратися цьому – значить опиратися ходу історії. Він показує, що і Українська Центральна Рада, і Центральний Виконавчий Комітет Рад (Совітів) України, хоч і виходили із різних мотивів та різних обставин, але обидва на початку 1918 р. змушені були проголосити самостійність Української Народної Республіки.

«Історичні факти, історичний процес, коли люди змушені були ходом історії прийти до одного й того ж висновку, виходячи з різних міркувань та поглядів, й наша марксистська програмна вимога: здійснення права націй на самовизначення, тобто права кожної нації на створення власної держави, – з точки зору загальних принципів і тенденцій розвитку національних рухів в добу імперіалізму та способу їх рішення інтернаціональною робітничою демократією, так і з точки зору конкретних обставин виникнення, розгортання, тенденцій розвитку українського національно-революційного процесу; – словом, і принципи, і факти – все ясно, недвозначно, цілком чітко й примусово *диктує тільки один висновок: Україна повинна бути й буде* (якщо тільки соціалістична революція й соціалізм не фраза й не шарлатанство) *єдиною й самостійною*»¹⁰⁹.

Цитуючи відомий вислів Фрідріха Енгельса про те, що «переможний пролетаріат не може жодному чужому народові нав'язувати ніякого ошасливлення, не підриваючи тим самим власної перемоги»¹¹⁰, Василь Шахрай зазначає, що «пролетаріат не зробиться святим й застрахованим від помилок і слабкостей тільки від того, що він здійснить соціальну революцію. Але можливі помилки... приведуть його неминуче до усвідомлення цієї істини. Справа самостійної України в світовій революції не безнадійна, навпаки, міжнародна революція – єдиний шлях до дійсно вільної, дійсно самостійної України»¹¹¹.

¹⁰⁹ Скоровстанский В. Революция на Украине. – 2-е изд. – Саратов, 1919. – С. 148–149.

¹¹⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1964. – Т. 35. – С. 298.

¹¹¹ Скоровстанский В. Революция на Украине. – 2-е изд. – Саратов, 1919. – С. 150.

20 листопада 1918 р. Василь Шахрай здає до друку перший український варіант своєї книги «Революція на Вкраїні», а 24 листопада він виступає на засіданні Української організації при Московському комітеті РКП(б). Ось запис у протоколі (орфографія оригіналу): «Товариш Шахрай докладає про свої погляди на сучасний момент і знаходить, що на Україні борються три центри: центр Скоропадщини, другий центр – Петлюри. Скоропадщина не може мати успіху. Петлюра може мати з початку, але ж за ним пролетаріат не піде, бо скоро його розкусить. Третій центр – Совітська влада, але ж він знаходить, що Совітська влада робить помилку, не беручи на увагу національного питання і в своїй лінії поведення держить себе так, наче Україна є тільки територіальна частина Росії – не більше. В дійсності діло обстоїть инакше: національне питання має на Україні велике значення. Іще в минулому повстанні большевиків на Україні нехочиння національного питання і було причиною його падення. Що українці завжди стремилися до самостійного життя. Що з початку революції Центральна Рада, вдовольняючи цю потребу українського народу, мала велику силу. Він знаходить, що повинна бути самостійна Робоче-Селянська соціалістична республіка. Цього не потрібно боятись, бо це воля народа. Він прохає зібрання звернути увагу на минулі факти, які на його думці говорять за те, що Україна повинна бути самостійною Робоче-Селянською Республікою». І хоча головуючий Степан Сова-Степняк і заперечував ці тези, але Шахрай рішуче боронив свої погляди¹¹². Теоретичне обґрунтування цих висновків він виклав також у своїх статтях у журналі Українського відділу Наркомнацу РСФРР¹¹³.

«До хвилі»

Логічним продовженням і поглибленням його аналізу проблем української дійсності була друга його книга «До хвилі (Що діється на Вкраїні і з Україною?)», видана в лютому 1919 р. у

¹¹² ЦДАГОУ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 31–32, 34.

¹¹³ Скоровстанський В. До тезисів та гасл... // Вістник Українського відділу Народного комісаріату справ національних. – М., 1918. – № 3. – С. 8–10; Скоро-встанський В. Самовизначення націй // Там само. – № 7. – С. 14–15.

співавторстві із Сергієм Мазлахом. Аналізуючи події Першої світової війни та європейської революційної ситуації, що склалася наприкінці її та вилася у революції в Росії, Німеччині, Австро-Угорщині тощо, автори зазначають: «Революція – се війна старому суспільству за нове суспільство, соціалістичне, – на противагу імперіалістичній війні в межах старого капіталістичного суспільства і за продовження життєздатності капіталістичного суспільства. Війна між імперіалістами різних націй породила революцію, війну пролетаріату і селянства проти всіх імперіалістів: «своїх» і «чужих»». В таких умовах навіть президент США Вудро Вільсон мусив визнати та взяти на озброєння гасло права націй на самовизначення. В той же час усі сили російської контрреволюції за допомогою країн Антанти прагнули відновити «єдину й неділиму» Російську імперію. Дивним чином ці великодержавно-шовіністичні прагнення, як показують автори «До хвилі», співпадають із поглядами так званої «каторинославської точки зору» в КП(б)У. Показуючи її витоки й теоретичну неспроможність, В. Шахрай та С. Мазлах пишуть: «Але якраз об'єктивно ми партією «пригніченої» нації не були. Ми були об'єктивно неукраїнською партією, хоч ми жили, працювали на Україні і деякі з нас навіть за метриками репані українці, – а російською партією, себто, власне кажучи, великоруською. Діло навіть не в тому, що ми не захоплювалися гаслами автономії, федерації, самостійності, а відстоювали «єдність»¹¹⁴.

Вказуючи на нерозривний зв'язок тенденцій інтернаціоналізації світової економіки (ми б зараз сказали – глобалізації) із пробудженням до культурного життя раніше пригноблених націй та народів, підйомом національно-визвольних рухів в усьому світі, автори пишуть, що «настав час показати свій інтернаціоналізм на ділі. Настав час, коли пролетаріат, найбільш передова і революційна частина російського і світового пролетаріату мусить показати на ділі, чим відрізняється її «самовизначення» від «самовизначення» імперіалістів, чим відрізняється «самовизначення» Вудро Вілсона від «самовизначення» т. Н. Леніна».

¹¹⁴ Мазлах С., Шах-Рай В. До хвилі. (Що діється на Україні і з Україною?). – Саратов, 1919. – С. 5, 55.

«При тому підвищенні національної свідомості і напруженій волі до вільного, незалежного, самостійного життя, які виявив український революційний національно-визвольний рух, – не може бути й мови про повернення України в стан будь-якої колонії. Раніше чи пізніше, чи трудним і кривавим шляхом озброєної боротьби, чи згодою, шляхом демократичного вирішення спірних питань з сусідніми країнами, – а Україна буде самостійною і незалежною не на словах тільки, а й на ділі. Чи шляхом довгої дипломатичної й збройної боротьби, лавіруванням між різними державами, чи шляхом революційного активізму самих робітничо-селянських мас, – а Україна буде самостійною. У кращому випадкові Україна досягне своєї повної волі у якнайближчі часи завдяки активності і свідомості власних мас. Чим повніше, тим скоріше буде досягнена ця мета, тим краще буде і для України, і для сусідніх країн, тим менше буде національної гризні і ворожнечі, тим легший буде дальший поступ економічного, політичного, соціального, культурного і духовного життя України, тим більший вклад у скарбницю світової культури дасть Україна»¹¹⁵.

Як революціонери-марксисты автори пропонують і засіб для боротьби за самостійну соціалістичну Україну – утворення «Української комуністичної партії (більшовиків)». Головними завданнями цієї партії мають бути:

«1. Повести енергійну боротьбу з «своєю» українською, російською, світовою контрреволюцією, з імперіалістичними замірами придушити Україну...

2. Повести боротьбу з тими самостійниками, котрі будуть намагатися провести самостійність України за допомогою дипломатичних ходів, «орієнтації» і т. ін., особливо коли є небезпека нової окупації або, власне кажучи, продовження сучасної окупації на невідомо довгий час...

3. «Переконувати» кожним своїм кроком, кожним своїм вчинком, кожним своїм «словом» російський пролетаріат і український пролетаріат «російського походження», що Україна існує, що український народ є, що українська мова є і вона майже нічим не

¹¹⁵ Мазлах С., Шах-Рай В. До хвилі... – С. 84.

відрізняється від інших «інтернаціональних» мов, навіть тим, що вона здається незрозумілою для тих, хто її не знає...»¹¹⁶

В той же час Василь Шахрай ніколи не виявляв антиросійських настроїв: «Нова Росія і нова Україна – дві рівноправні сестри, дві вільні країни, дві незалежні, самостійні і в той же час об'єднані спільними інтересами, пошаною чемности одна до одної, – ось до чого стремимо ми...»¹¹⁷ І майбутню Українську Комуністичну партію вони бачили не як суто національне, а як територіальне об'єднання марксистів України. При цьому автори «До хвилі» розуміли, що для побудови рівноправних відносин між двома країнами треба позбутися спадщини Російської імперії, всієї «трухлятини й гнилизни», що від неї лишилася, й прямо вказують Леніну, що «Катеринославом пахне й у Москві»¹¹⁸. При чому він не ставить під сумнів авторитет Леніна, але щиро бажає Україні мати «свого Леніна».

«Ми не знаємо, хто має більше права сказати про себе: *L'etat c'est moi!* (держава – се я!), чи Людовік XIV французький, чи ви в Східній Росії. У всякому разі в своїй партії більшовиків ви могли б сказати се ще заздалегідь, до революції в жовтні 1917 року. Під час революції ми не раз бачили, з яким хистом ви керували масовим рухом, як влучно ви вживали різні гасла, як правильно ви намацували пульс історичної хвилі. Ми не раз переконувалися в тому, що ви стоїте на своєму місці не дурно. І ми пильно слідкували за кожним вашим кроком, жестом, словом і скрізь знаходили пропорціональність і відповідальність. Для нас майже всі ваші злами й повороти зливаються в одне ціле, одне одного доповнює, пояснює. І ім'я сьому цілому: Ленін, великий політичний тактик і стратег, великий пролетарський ватажок, себто фігура не тільки історично велика, а велика морально-політично»¹¹⁹.

Досі вражає сміливість та блискучий народний гумор авторів «До хвилі» у прямому їх зверненні до лідера більшовиків:

«Т. Ленін! Ви на нас не ображайтеся! Їй-Богу, ми більше вас поважаємо яко пролетарського борця, ніж багато ваших хвалителів.

¹¹⁶ Мазлах С., Шах-Рай В. До хвилі... – С. 87.

¹¹⁷ Там само. – С. 3.

¹¹⁸ Там само. – С. 84, 32.

¹¹⁹ Там само. – С. 96.

І не для того, щоб образити, а щоб пояснити нашу думку, ми приведемо анекдоту. Ми звичайно «хитрі хохли», ми звичайно вживаємо «хохлацький юмор», але зараз нам не до сміху. А скажіть, будь ласка, чому й не посміятися нам, коли навіть моторошно у нас на душі? Чому б нам не додержувати поради В. Лібкнехта: «коротке, але веселе життя»?

Отже, послушайте анекдоту, т. Ленін!

Один піп в субботу ввечері, добре повечерявши і смачно поцілувавши попаддю, сів у своєму кабінеті і написав проповідь, яку він мусив сказати на завтра після служби в церкві. Як звичайно, дома у себе він ходив у старенькій рясі і в старих штанях (люди иноді дуже довго думають, що попи ходять без штанів, в сьому й ми «каємося»). Написавши проповідь, він положив її в кишеню старих штанів і пішов спати до попадді. Як там він спав, нам до сього нема ніякого діла. А тільки вранці, коли задзвонили у церкві, він одіг нову рясу і нові штани, бо в праздник і в церкві в старому бути не годиться. От, кончилася служба, батюшка виходить перед алтарем і звертається до своєї пастви: «Братіє во Христе!» – а сам шарить по карманах. «Братіє во Христе!» – сюди, туди лап, хап... нема проповіді. «Братіє во Христе! Робіть так, як у мене написано у старих штанях, амінь!».

Оце і все!

Товариш Ленін! Ми гадаємо, ви з нами погодитесь, коли ми скажемо, що паства того батюшки зосталася цілком «абстрагірованою» від того, як же власне треба «робити». І нічого дивного не буде, як ми на цвинтарі почуємо про ту проповідь: чудний батюшка, говорить якось «зовсім невиразно», дає «абстрактну формулу».

Т. Ленін! Ми гадаємо, сам батюшка не міг сказати промови тому, що він був зовсім «абстрагірований» від того, що він же написав і положив у старі штани. А написав він так, як то помагається на підставі «писання і ізустного преданія отців церкви».

Хай так. Але при чому сей анекдот? Ось при чому. Та паства се не тільки дрібна буржуазія, а й ваші ж як найближчі товариші. Почитайте статті офіційного органу «Комуністів України» і пригадайте, що ви писали з приводу «хлоп'ят без штанців» в статтях: «Критические заметки по национальному вопросу» і «О праве наций

на самоопределение» у суботу увечері... вибачайте... напередодні війни і революції. «Хлоп'ята без штанців» зараз танцюють круг вас і не тільки не соромляться, а ще з смаком і прицмокуванням роблять безсоромні жести»¹²⁰.

І саме тому автори «До хвилі» ставлять питання про політику Кремля щодо України: «А відносно України, т. Леніне, ми скажемо: може бути зараз лише дві відповіді: 1) або самостійна Україна – тоді повинен бути і «свій» уряд і «своя» партія; 2) або Україна се «Південна Росія» – тоді треба прибрати до рук «хлоп'ят без штанців», щоб вони не псували справи...

Т. Леніне! Ми просимо вас відповісти ще нам на отсі питання, які мають для нас «особистий» інтерес.

Чи можна лишатися членом РКП і відстоювати самостійність України?

Якщо не можна, то чому: чи тому, що відстоювати самостійності України взагалі не можна, не помагається; чи тому, що не можна відстоювати самостійності України так, як ми відстоюємо?

Якщо не можна відстоювати самостійності України так, як ми відстоюємо, то скажіть: як треба відстоювати самостійність України, аби можна було лишатися членом РКП?»¹²¹

Василь Шахрай був свідомий того, на що він замахнувся і що може його очікувати. Вже в Саратові деякі місцеві радянські установи відмовлялися брати його книгу «Революція на Україні», бо в ній забагато «націоналізму й шовінізму», а дехто з місцевих комуністів погрожував автору ЧК. В книзі «До хвилі», він згадує, як довелося «говорити про самостійність України з народним комісаром національних справ т. Сталіном. Він теж нас налякав чрезвычайкою, але побачивши, що ми «злякалися», поспішив додати: «Ні, ні, я шучу!» «Каємося», нам таки страшно тієї шутки, і ми заявляли, що се такий аргумент, що нам доводиться лише погодитися»¹²². І навіть звертаючись до Леніна, автори «До хвилі» пишуть: «З нами вам можна коротко поквитатися: бий його, я його

¹²⁰ Мазлах С., Шах-Рай В. До хвилі... – С. 100.

¹²¹ Там само. – С. 101.

¹²² Там само. – С. 96.

знаю! І від нас мокрого місця не залишиться. Ні, ви спробуйте вивратися з того стану, в якому опинилися ви, опинилася Світова Росія завдяки різним «катеринославцям», «дипломатам» і т. д.!» Олександр Юренко вважає це прямим передбаченням щодо долі не тільки самого Василя Шахрая, але й усього покоління української інтелігенції доби «розстріляного відродження»¹²³.

«Чорна дошка»

Степан Величенко пише, що «лідер російських більшовиків Георгій Пятаков одразу ж засудив його й віддав наказ, щоби «До хвилі» зник із полиць книгарень», а «російське видання праці «До хвилі» було конфісковане»¹²⁴. Георгій Пятаков напевно був би дуже здивований, що він став лідером усіх російських більшовиків. Насправді на момент виходу книги він не мав таких повноважень. Із 28 листопада 1918 р. по 24 січня 1919 р. Г. Пятаков був головою Тимчасового робітничо-селянського уряду України, що знаходився спершу у містечку Суджа Курської губернії, а потім у Харкові, а 24 січня цей уряд очолив Християн Раковський, також неодноразово згадуваний в «До хвилі». Лише після III з'їзду КП(б)У, що відбувся 1–6 березня 1919 р., Георгій Пятаков був обраний секретарем ЦК КП(б)У¹²⁵.

26 лютого 1919 р. завідувач Саратовського підвідділу Українського відділу Народного комісаріату національностей Сергій Мазлах повідомляв в Український відділ: «Цим доводиться до вашого відому, що з надрукованих 10.000 примірників брошури С. Мазлах і В. Шахрай «До хвилі» – 3000 здано на комісію саратовському контрагентству при видавництві ВЦВК, частина передана у місцеві, столичні й деякі губернські бібліотеки, а решта відправлено на Україну». По два примірники брошури «До хвилі» було надіслано

¹²³ Юренко О. П. Василь Шахрай: сторінки життя й діяльності. Світогляд. Доля... – 1995. – № 1. – С. 75.

¹²⁴ Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному. Українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918–1925). – Львів: Вид-во УКУ, 2017. – С. 22–23.

¹²⁵ Солдатенко В. Ф. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. – К.: Світогляд, 2004. – С. 220–236; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1–2.

голові Ради Народних Комісарів РСФРР В. Леніну та до редакції газети ВЦВК «Известия»¹²⁶. Того ж дня відділ поліграфічного виробництва Саратовської губернської ради народного господарства повідомив Саратовському підвідділу Українського відділу Наркомнацу, що ним отримані 63 тис. руб., з яких 50 тис. – за видання книги «До хвилі», а 13 тис. – аванс на видання брошури Н. Леніна українською мовою¹²⁷. Слід відзначити, що книга «Революція на Україні» була випущена під титулом «Російська комуністична партія (більшовиків)», а «До хвилі» і книга перекладів ленінських статей із передмовою Василя Шахрая були надруковані вже під титулом «Українська комуністична партія (більшовиків)». Хоча фактично такої партії не існувало, але термін «Українська комуністична партія» іноді використовували наприкінці 1918 – початку 1919 рр. діячі РКП(б) як синонім до КП(б)У¹²⁸.

Однак вже в десятому числі «Вістника Українського відділу Народного комісаріату справ національних», що вийшло 18 лютого 1919 р., було вміщено першу рецензію на книгу «До хвилі». Анонімний рецензент вказує, що «автори згаданої брошури не вповні зрозуміли свою задачу і для того зовсім непотрібно впали в саркастичний тон, закрашений наперемінну то бравурними то істеричними викриками і переплетений безчисленими цитатами, потрібними і непотрібними. Не загадаючи уже сього, що в своїх нападах на поодиноких вождів революції, напр. Леніна, якому автори з такою бравурою кидають визов і ставлять ряд іронічних питань – вони несправедливі, як се доказує нам остання енуціяція (промова. – А. З.) Леніна в справі національного питання»¹²⁹.

Не забарилися й організаційні висновки. 12 березня 1919 р. центральний орган ЦК КП(б)У газета «Комуніст» вміщує об'яву: *«Черная доска. По постановлению Центрального комитета КПУ от 9 марта 1919 г. граждане Шахрай и Мазлах исключаются из партии за действия, направленные против партии. За действия же против рабоче-крестьянской революции на Украине им вос-*

¹²⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 44, 48.

¹²⁷ Там само. – Арк. 43.

¹²⁸ Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Арк. 45.

¹²⁹ Бібліографія // Вістник Українського відділу Народного комісаріату справ національних. – 1919. – № 10. – С. 12–13.

*прещается занимать какие бы то ни было посты в советских учреждениях»*¹³⁰. Пізніше Сергій Мазлах писав, що ЦК КП(б)У наказав їм здати всі примірники «До хвилі» Полтавському комітетові КП(б)У та постановив навіть вислати їх обох з України, але через два тижні цей пункт було скасовано¹³¹. Цікаво відзначити, що Валерій Солдатенко й досі вважає правильною саме позицію ЦК КП(б)У: «саме інтернаціональний характер КП(б)У... оформлений варіант взаємовідносин (підпорядкування) республіканської (крайової) організації з РКП(б), якщо й став значною мірою вимушеною рівнодіючою, однак чи не єдино можливою, яка прагматично, дієво сприяла подоланню смертельних загроз, що постійно нависали над Україною, її незалежністю, самостійністю»¹³².

Як склалася після цього доля авторів «До хвилі»? В газеті УСДРП назалежних «Червоний прапор» в квітні 1919 р. в статті за підписом «Гриць Сокира» згадується, що «по телеграмі, підписаній Г. Пятаковим, книжка була заарештована Полтавським комітетом, а авторів вимагалось вислати за межі України. Правда один лишився в Полтаві, а другого все ж вислали»¹³³. Степан Величенко вважає автором цієї статті самого Василя Шахрая, посилаючись на більш пізні свідчення редактора «Червоного прапора» Андрія Річицького. На жаль, інших підтверджень цього поки немає, окрім загального стилю й духу статті, автор якої викриває великоруський шовінізм Пятакова та решти керівників КП(б)У під маскою інтернаціоналізму¹³⁴. Про переговори Василя Шахрая із УСДРП «незалежників» навесні 1919 р. згадують і автори розгромної рецензії на статтю Юрія Гамрецького, що з'явилася одночасно із відомою постановою Політбюро ЦК КПУ¹³⁵.

¹³⁰ Партийная жизнь. Черная доска // Коммунист: орган Центрального и Харьковского комитетов КП(б)У. – 1919. – №12. – 12 марта.

¹³¹ Российский государственный архив социально-политической истории (Далі – РГАСПИ). – Ф. 17. – Оп. 66. – Д. 22. – Л. 137–138; Ф. 17. – Оп. 100. – Д. 3393. – Л. 70б.

¹³² Солдатенко В. Ф. Василь Шахрай та його творчість в історіографічному дискурсі // Гілея: науковий вісник. Серія: Історичні науки. – К., 2016. – Вип. 107. – С. 21.

¹³³ Червоний прапор. – 1919 – 17 квітня.

¹³⁴ Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному... – С. 248–249.

¹³⁵ Коломійченко І., Хміль І. До історії – з повагою // Радянська Україна. – 1988. – 30 березня.

Більш-менш точно можна сказати лише про долю Сергія Мазлаха, який у вересні 1919 р. подав апеляцію до ЦК РКП(б) та був відновлений у партії. Василь Шахрай каятися не став. Як свідчить його дружина Оксана, деякий час він вчителював по селах Полтавщини. В липні – серпні 1919 р., коли на Полтавщину посунула білогвардійська армія генерала Антона Денікіна, знайомі більшовики запропонували В. Шахраєві знову евакуюватися до Росії, але він відмовився: «Денікіна треба підірвати знизу, щоби сам український народ – робітники і селяни вигнали його». Він залишився у підпіллі, але оскільки по українських містах він був багатьом знайомий, вирішив податися для нелегальної роботи на Кубань. «Як тільки хвиля наступу (білих. – А. З.) відкотилася далі до Бахмача, він поїхав на Кубань із великими планами розгортання там нелегальної роботи. Більше ми не бачилися. Йому не було й 32 років, коли денікінці його замучили, розстріляли й пошукалися над його трупом»¹³⁶.

Кубань і Україна в 1919 р. У пошуках Василя Шахрая...

Чому саме Кубань? Очевидно, Василь Шахрай добре знав про національний склад її мешканців. За переписом 1897 р. 47,3 % населення Кубані визначали себе як українці (малороси) і 42,5 % як росіяни (великороси)¹³⁷. В деяких відділах Кубанського козацького війська, таких як Катеринодарський, Єйський, Темрюкський, українці становили й абсолютну більшість. Від початку революції 1917 р. посилюються національно-культурні й політичні зв'язки між Україною і Кубанню. Владу на Кубані перебрала Кубанська Законодавча Рада, яка в січні 1918 р. проголосила Кубанську Народну Республіку. Але населення Кубані було поділено за становим принципом на козаків (43 % населення, в основному нащадків запорожців – Чорноморського козацького війська), які мали 79 % земель та право самоврядування, й так званих «городовиків» або «іногородніх» (також здебільшого переселенців з України – але

¹³⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 217.

¹³⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку, губерниям и областям // Демоскоп Weekly. Приложения. Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php

більш пізнього пореформеного часу), які не мали фактично жодних прав, працювали наймитами або орендували землю в козаків та поміщиків. Оскільки Радянська влада оголосила про скасування станового поділу, козацька верхівка, захищаючи станові привілеї козацтва й побоюючись перерозподілу земель, уклала союз із Добровольчою Армією генерала Лавра Корнілова (якого в квітні 1918 р. замінив А. Денікін) проти більшовиків, підпорядкувавши йому Кубанське військо¹³⁸.

Антон Денікін, як і решта керівників білого руху, прагнув відновити єдину й неділиму Російську імперію, й тому в нього виникали конфлікти із Кубанською Радою, яка зовсім не хотіла поступатися своїми автономними правами й підтримувала зв'язки з Україною. Ці контакти також викликали обурення російських монархістів. Вже в листопаді 1918 р. денікінці розгромили посольство Української держави гетьмана Скоропадського в Катеринодарі, а посла Ф. Боржинського було вбито в лютому 1919 р. по дорозі на батьківщину на Донбасі. 13 (26) червня 1919 р. в Ростові-на-Дону було вбито голову Кубанської Ради Миколу Рябовола. Хоча сам Денікін й не був причетний до цього, але й винних у цьому офіцерів Добровольчої армії покарано не було. У вересні 1919 р. денікінська Особлива нарада (уряд) оголосила економічну блокаду Кубані, звинувативши її в тому, що кубанці продають хліб у Грузію замість того, щоби постачати його Добровольчій армії¹³⁹. Приблизно в цей же час зі спеціальною таємною місією на Кубані побував представник Директорії УНР Юрій Скугар-Скварський, який зустрічався із

¹³⁸ Кубань // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1213–1219; Білий Д. Д. Українці Кубані 1792–1921 рр. – Львів-Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.

¹³⁹ Покровский Г. Деникинщина. Год политики и экономики на Кубани (1918–1919). – Харьков: Пролетарий, 1926. – С. 155–209; Янчевский Н. Л. Гражданская борьба на Северном Кавказе. – Ростов-на-Дону: Севкавказ, 1927. – Т. 2. – С. 129; Поплавський О. О. Поразка української революції на Кубані: причини та уроки // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 35. – С. 112–115; Конюшихина Н. И. Проблемы взаимодействия органов контрразведки Кубанского краевого правительства и Добровольческой армии в период гражданской войны // Общество и право. – Краснодар, 2017. – № 2. – С. 240–245.

членами президії Кубанської Ради та отримав від них розвідувальні дані про денікінську армію¹⁴⁰.

Кульмінацією конфлікту було так зване «кубанське дійство», коли 6 (19) листопада 1919 р. начальник тилу Кавказької армії генерал Віктор Покровський оточив військами будинок Кубанської Ради в Катеринодарі й зажадав видати йому одинадцять її членів, яких головнокомандувач збройними силами Півдня Росії А. Денікін оголосив злочинцями й віддав під військово-польовий суд за укладений нібито ними в Парижі договір із меджлісом гірських народів. Одного з них Алексея Кулабухова було повішено 7 (20) листопада 1919 р. в центрі Катеринодару із табличкою «За измену Родине и казачеству»¹⁴¹. За наказом командувача Кавказької армії Петра Врангеля було змінено конституцію Кубані та переобрано керівництво Кубанського війська. В свою чергу це значно посилило дезертирство кубанських козаків з денікінської армії та прискорило її поразку.

Редакційна примітка в журналі «Літопис революції» за 1924 р. стверджує, що Василь Шахрай, займаючи «націоналістичну позицію», був близький до партизанщини, поїхав на Кубань, де працював редактором газет і «загинув при розправі Денікіна із Кубанською Радою в 1919 р.»¹⁴² Жодних доказів цього не наведено. Спогади кубанських більшовиків того часу свідчать, що наприкінці 1919 – початку 1920 рр. встановлюються зв'язки між «лівою» частиною Кубанської Ради або «самостійниками» та підпільним Північно-Кавказьким (Катеринодарським) комітетом РКП(б) заради спільної боротьби проти денікінців. Завдяки цьому вдалося врятувати близько 200 політичних в'язнів Катеринодарської

¹⁴⁰ Вирок українській революції: «Справа ЦК УПСР»: наук.-док. видання / упор. Т. Осташко, С. Кокін. – К.: Темпора, 2013. – С. 153, 331; Сідак В. С. Українські спецслужби доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – К.: Прометей, 2017. – С.273–274.

¹⁴¹ Іванис В. М. Стежками життя: Спогади. Кн. 3. Кубанський край і денікініада. – Новий Ульм (Німеччина): Ukrainski Wisti, 1960. – С.172–179; Врангель П. Н. Воспоминания генерала барона П. Н. Врангеля. – М.: Терра, 1992. – Ч. 1. – С. 402–404; Протоколы и стенограммы заседаний Кубанской краевой и Законодательной Рад 1917–1920 гг. Сб. док. / Под ред. А. А. Зайцева. – Краснодар: Перспективы образования, 2016. – Т. 6. – С. 399.

¹⁴² Летопись революции. – Харьков, 1924. – № 4. – С. 174.

тюрми, яких було випущено на волю за тиждень до вступу до Катеринодара Червоної армії 17 березня 1920 р.¹⁴³ На жаль, Василя Шахрая серед них не було.

Як згадувала Оксана Шахрай, «в єдиному листі, отриманому мною у 1920 р., влітку з Кубані – він був написаний в листопаді 1919 р. й посланий в Полтаву на обумовлену адресу. Друзі-полтавці зберегли його для мене – він писав, що все склалося дуже несприятливо. За адресами (явками) він нікого не знайшов. Більше жодних вістей від нього я не отримувала»¹⁴⁴. Юрій Гамрецький в статті 1988 р. писав, що Василь Шахрай брав участь у роботі підпільної більшовицької організації в Катеринодарі, викритої денікінцями восени 1919 р.¹⁴⁵ А в 1993 р. в примітках до спогадів Дмитра Дорошенка той же Юрій Гамрецький вказує, що Василь Шахрай «за уточненими даними загинув на Кубані в 1920 р. (а не у 1919 р.)»¹⁴⁶. Ця ж дата вказана у автобіографії Сергія Мазлаха 1923 р.¹⁴⁷

Лише цього року у відповідь на наш запит Російський державний архів соціально-політичної історії повідомив про наявність спогадів Оксани Шахрай, де вона згадує про лист до неї від начальника Мархотської метеорологічної станції під Новоросійськом* 1925 р., за словами якого Василь Шахрай кінець 1919 – початок 1920 рр. переховувався саме на цій станції, а на початку 1920 р. змушений був втікати поїздом на Ростов й там по дорозі був страчений денікінцями¹⁴⁸.

На жаль наші запити до інших російських архівів у Москві та Краснодарі не дали жодних позитивних результатів. На разі можна констатувати, що дата, місце й обставини смерті Василя Шахрая залишаються не встановленими.

¹⁴³ Черный В. Ф. От инициативной группы до краевого комитета // Героическое подполье в тылу деникинской армии. Воспоминания. – М.: Политиздат, 1976. – С. 28–29.

¹⁴⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 201.

¹⁴⁵ Гамрецький Ю. «Як люблять рідну матір...» // Радянська Україна. – 1988. – 27 лютого.

¹⁴⁶ Український історичний журнал. – 1993. – № 2. – С. 114.

¹⁴⁷ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 100. – Д. 3393. – Л. 7 об.

¹⁴⁸ Ответ РГАСПИ от 13.09.2018 г. (Особистий архів автора).

* Очевидно це був Лютницький Антон Ульянович (1884–1942).

Життя після смерті

Односелець Шахрая Сергій Домазар (Давиденко) пише, що в родині Шахраїв нібито жило переконання, що Василя вбили самі більшовики¹⁴⁹. Про таке ж припущення згадує Іван Лисяк-Рудницький¹⁵⁰. Однак жодних підтверджень цього не існує. В усіх радянських виданнях від початку 20-х років, де йшлося про загибель Шахрая, вказується, що його вбили білогвардійці¹⁵¹. Саме тому в лютому 1925 р. Полтавський губернський виконавчий комітет прийняв рішення про перейменування на його честь вулиці Колонійської у Полтаві, а комісія при ВУЦВК в справі вшанування за різні революційні заслуги ухвалила порушити питання перед Президією ВУЦВК про призначення родині Шахрая персональної пенсії¹⁵². Щоправда, перейменування вулиці практично відразу було скасовано, бо з'ясувалося що Василь Шахрай був виключений з партії, але персональну пенсію в розмірі 99 крб. 90 копійок його родина в 20-ті роки таки отримувала¹⁵³.

Про вплив ідей «До хвилі» на українську соціалістичну думку вже писали багато авторів. Одним з найперших свідчень цього серед самих більшовиків є доповідна записка голови Раднаркому УСРР Християна Раковського Володимирі Леніну, написана в листопаді 1919 р., де зокрема зазначено: «Ідея самостійної української радянської держави захопила і деякі кола нашої партії. Таким чином, деякі товариші з нашої партії йдуть по стопах відомого Шахрая, колишнього члена нашої партії і Саратовського виконкому, який перейшов згодом на бік самостійників»¹⁵⁴. Досі невідомо, чи прочитав сам Ленін цю книгу. Іван Майстренко вважає, що непряму відповідь на поставлені в ній запитання Ленін дав у відомому «Листі до робітників і селян України із приво-

¹⁴⁹ Домазар С. Реставратори голубих мрій // Визвольний шлях. – Лондон, 1969. – Кн. 11. – С. 1257.

¹⁵⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 120. прим.3.

¹⁵¹ Летопись революции. – Харьков, 1926. – № 6. – С. 90.

¹⁵² ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 55.

¹⁵³ ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 33. – Арк. 9.

¹⁵⁴ РГАСПИ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 11782. – Л. 15. Див. також: Єфіменко Г. Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 60.

ду перемог над Денікіним», опублікованому на початку січня 1920 р., де лідер більшовиків визнав, що серед членів партії в Україні є люди, які виступають за повну незалежність і самостійність Української Радянської Республіки, й це само по собі не повинно бути перешкодою для спільної боротьби за перемогу соціалізму¹⁵⁵.

Василь Шахрай виявився єдиним з членів першого українського радянського уряду, хто наважився поставити Леніну запитання про те, наскільки відповідають дії ЦК РКП(б) та уряду Радянської Росії тим принципам і підходам до вирішення національного питання, які сам Ленін обґрунтовував у своїх працях 1914–1916 рр. Весь «злочин» Василя Шахрая полягав у тому, що він закликав до створення Української Комуністичної партії (більшовиків), яка була би рівноправною секцією Комуністичного Інтернаціоналу із Російською Комуністичною партією (більшовиків) та боролася би за самостійну соціалістичну Радянську Україну, рівноправну сестру Радянської Росії. Двічі засудивши за це Василя Шахрая – у 1919 р. та в 1988 р., вищі органи Комуністичної партії України довели, по-перше, що КПУ була лише обласною організацією РКП(б), по-друге, що ні про яку рівноправність Радянської України із Радянською Росією не могло бути й мови, бо УСРР зберігала свій залежний напівколоніальний статус.

Напевно зараз, як і сто років тому, знайдуться ті, хто назве Василя Шахрая зрадником і колаборантом ворогів України – російських більшовиків. При чому це робили і роблять ті самі люди, що вихваляють лідерів Української Центральної Ради, що закликали до України війська Німеччини та Австро-Угорщини у 1918 р., гетьмана Павла Скоропадського, що прийшов до влади, спираючись на ці окупаційні війська, або Симона Петлюру, що запросив до України польську армію Юзефа Пілсудського та погодився у 1920 р. на передачу Польщі всієї Західної України. Досить порівняти становище української культури в 20-х роках

¹⁵⁵ Ленин В. И. Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 39. – С. 151–159; Майстренко І. Про книгу «До хвили» та її авторів // Мазлах С., Шахрай В. До хвили. Що діється на Україні і з Україною? – 2-е вид. – Нью-Йорк: Пролог, 1967. – С. 14–15.

в Західній Україні під владою Польщі та в Українській СРР, щоб відповісти на ці закиди. Фактично йшло змагання за те, хто краще зможе вирішити завдання української революції. Центральна Рада віддавала перевагу національним, більшовики та їх союзники з лівого табору – соціальним. Нехтування соціальними завданнями дорого коштувало Центральній Раді, нехтування національними – спричиняло поразки більшовиків. Але останні таки змогли зрозуміти цю діалектику, й сприйняти більшою мірою вимоги і завоювання національної революції. І українізація в УСРР 20-х, і досягнення української культури доби «розстріляного відродження» – це також наслідки боротьби таких українських більшовиків, як Василь Шахрай.

Можна багато говорити про значення книги «До хвилі» – цієї «книги з небуденною історією», як писав Іван Лисяк-Рудницький. Свого часу її вважали за проміжну ланку між працями Михайла Драгоманова і книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Але досі ми мали лише закордонні видання цієї праці – 1919 р. в Росії, і 1967–1970 рр. у США. Отже це видання буде першим виданням праці Василя Шахрая та Сергія Мазлаха в Україні. Сподіваємось, що нарешті через сто років після появи ця книга дійде до українського читача.